

ISSN 0206-4340

Азәрбајчан дили вә әдәбијјат тәдриси

„Азәрбајчан мәктәби“
журналына әлавә

Азэрбајчан дили вэ әдәбијјат тәдриси

ИЈУЛ—СЕНТЈАБР

1088

№ 3 (135)

(МЕТОДИК МӘЧМУӘ)

АЗӘРБАЈЧАН ССР ХАЛГ ТӘҢСИЛИ НАЗИРЛИЈИНИН ОРГАНИ
«АЗӘРБАЈЧАН МӘКТӘБИ» ЖУРНАЛЫНА ОЛАВО

БУ НОМРӘДӘ:

Методика вэ иш тәчрүбәси

Минајылов Ш. — Әдәбијјат тәдрисини бә'зи проблемләрине дәир	3
Кәлбәлијев Ә. — Ма'лумәт хәрәкәтләи шифаһи чыхыш бачарыгларынын (фор- малашдырылмасы үзәриндә иш системи	7
Гурбанов В. — Азәрбајчан дили дәрсләриндә фәндахили өләгәдән сәмәрә- ли истифадә методикасына дәир	12
Әһмәдов Н. — Бәди тәсәвр вә ифадә вәситәләрини өјрәдилмәсинә дәир	16
Мәммәдов М. — Шәкил үзәрә ишләләрә һазырлығын тәшкили тәчрүбәсиндән	20
Һәсәнова Ә. — Лингвистик мөвзүләрдә ишә бачарыгларынын ашыланмасы	26
Исмајлызәдә Н., Ахундова Т. — Тә'лимдә техники вәситәләрдән истифадә тәчрүбәсиндән	28

М. Ф. Ахундов — 175

Гәнијев С. — М. Ф. Ахундовун һөјәтынын өјрәдилмәсиндә мәктүбләриндән истифадә	30
Шәмијев Ш. — Бәди мәтиләр вәситәсилә шәкирдләрдә әмәјә һөрмәт тәр- бијәси тәчрүбәсиндән	32
Бабәјев Г. — Инша јазылар вә шәкирд јарадычылығы	34
Абдуллајевә Н. — Хәбәрин тә'рифи вә онун мөнәмсәдилмәси чәтинликләри	36

Дидактик материаллар

Әлијевә Ч. — Фразеоложи бирләшмәләрә әид дидактик материаллар	38
Сәмәд Вургунун әсәрләриндә тәбиәт мөвзүсү (сәенари)	40

Мүәллимин өзүнү тәһсилинә көмәк

Салаһов С. — Низами утопик социализмин банисидир	44
--	----

Нәзәрн гәјдләр

Әлијев Ә. — Дахили тә'јин будаг чүмләли ТМЧ вә онларын замән ујушмә- ләри һаггында	49
---	----

Педагожи ишин үсталары

Рзәјев Т. — Шәрәфли өмүр јолу	55
Шүкүрлу И. — һәмишә ахтарышда	57

Рус мәктәбләриндә Азәрбајчан дили

Исрафилова И. — Рус мәктәбләриндә Азәрбајчан дилиндән спәсифик һәрф- ләрин өјрәдилмәси јоллары	60
---	----

Биркә тәдбир	62
------------------------	----

Тәклифләр, мүләһизәләр

Еһтијәч дујуруг	63
Мөнәм мүләһизәләрим	64

Консултасијә

V синифдә Азәрбајчан дилиндән програм материалларынын планлашдырылмасы	68
--	----

эдәбијат фәһһиндән дәрс демәјә башлады. Тә'лимни техникки васитәләриндән истифадәјә хүсуси мараг көстәрди.

Сәфәр мұәллим тәдрис киноапаратларындакы лентни истәһилән вахт дајандырмаг мәгсәдилә ахтарышлар апармаг инјүәтинә дүшдү. Дүшүндү ки: «Нә үчүн кинофилмләрдә лазыми кадрлары сахлајыб истәһилән мөгамлә шакирдләрә мұфәссал изаһат вермәк мүмкүн олмасын?»

Бу проблем оуу данм дүшүндүрдүјүндән ахтарышлар апармага башлады.

Сәфәр Әмәнуллајев 1976-чы илдә «КПШ» маркалы кинопроекторларда чүз'н дәјишиклик етмәклә стоп-кадр проблемини һәлл етди. Оуун сәмәрләшдиричи тәклифи Азәрбајчан ССР Маариф Назирлијинин коллекцијасында мұзакирә едилиб бәјәшилди. Сәфәр мұәллим Москваја е'зам едилди. ССРП Педагожи Елмләр Академијасынын Мәктәб Аваданлығы вә Техники-Тә'лим Васитәләри Елми-Тәдигат Институтунда олды. Ајры-ајры кадрларын көстәрилмәси үчүн «КПШ» типли кинопроекторларын конструкцијасында апардыгы дәјишиклик — стоп-кадр жүксәк гүјмәтә лајыг көрүлдү. Габагчыл мұәллимин тәкмилләшдирдији апаратда һәр һансы бир кадры истәһилән вахт сахлајыб шакирдләрә лазыми изаһат вермәк мүмкүн олды.

Сәфәр мұәллим сәмәрләшдиричи тәклифинә асанлыгла һәлл олмамшыды. О, «КПШ—4» типли кинопроекторда «стоп-кадр» проблемини һәлләндән өтрү чохлу тәчрүбәләр апармышдыр. Илк тәчрүбәләри угурсуз кечмшди: лазыми аваданлыг јох иди, ријазии һесабламалар апармаг чәтин иди. Лентни дајандырмаг үчүн илк һөвбәдә оуун јанмасынын гаршысыны алмаг лазым иди. Ишләјән апаратда кинопроектор механизминин дајандырылдыгда 1,5 сантјәлә лент јапырды. Сәфәр мұәллим бу гәрәра кәлди ки, әкәр лампаны 40 миллиметр керн чәксә, ишыг чидди сурәтдә зәифләјәр. Лакин бу заман даһа бир чатышмазлыг ортаја чыхды: лампаны әввәлки јериндән керн чәкәндә филм нұмајиши заманы экранда ишыг зәифләјәр, кадры дајандырылдыгда исә күчләнирди. Ишыгын кәһ күчләнмәси, кәһи да

зәифләмәси шакирдләрдә һараһатлыг доғурурду. Она көрә дә Сәфәр мұәллим мансәни арадан галдырмаг үчүн лампаны һәрәкәтини инзимлады. Оуу чәрчивәјә бәркитди ки, ирәли, керн һәрәкәт етдирмәк мүмкүн олсу. Филм нұмајиши заманы проекцијал лампасы әввәлки јериндә галыр, дајанма мәгамында исә 40 миллиметр кернјә чәкилирди. Әмәлијат давам етдирилди вә һәһәјәт, ишыгын күчү сабитләшди. Стоп-кадрын биринчи вә башлыча мансәни арадан галдырылды. Кинопроектор лентни корламадан кадры узун мүддәт сахлаја билди. Лакин апаратын конструкцијасында чидди дәјишиклик апармага еһтијач барды. Елә еһтијач ки, тәкмилләшдирилмиш апаратын күтләви истәһсалы баһа баша кәлмәсин.

Һазырда Сәфәр мұәллими башга бир мәсәлә дә дүшүндүрүр: о, апараты елә тәкмилләшдирмәк фикриндәдир ки, алынан чинәз телевизијадан башга, бүтүн экран васитәләрини әпәз едә билсин. Бу һәвәс Сәфәр мұәллимдә Азәрбајчан дили вә әдәбијат дәрсләриндә тә'лимни техникки васитәләриндән јерли-јериндә истифадә етмәјин сәмәрәлилијинә инам һиссиндән ирәли кәлмишди. Буна көрәдир ки, оуун дәрс дедији фәһһ кабинетиндә артыг, лазым олмајан әјәһилик јохдур. Ахы мұхтәлиф әјәһларда истифадә олуначаг плакат, портрет, диаграм, схем вә диқәр әјәһи вәсантләр дәрс процесиндә ушагларын диғгәтини јәјәндира билди. Сәфәр мұәллим мұхтәлиф әјәһи вәсантләри журнал шәклиндә тәртиб едир. Белә һалда һәр дәрсдә нұмајиш етдирилән әјәһи вәсант ушаглар үчүн јени вә марағлы олур. Бундан башга, Азәрбајчан дили вә әдәбијат дәрсләриндә магнитофондан даһа мәгсәдәујгун истифадә етмәси сәһәсиндә бир сыра дидактик вә психоложи үстүнлүкләрә һәлл олур.

Сәфәр мұәллимин истифадә етдији перфокарт беш суал вә беш чаваб үчүн нәзәрдә тутулмушдур. Перфокартын јухарыдакы сол бучагында тапшырыгын варианты, ондан саға чавабларын нөмрәләри, сол тәрәфдән ашагыда тапшырыгын сыра нөмрәләри көстәрилир. Лап ашагы һиссәсиндә исә шакирдин ады јазылыр. Перфокартдакы чаваблар дөрд група бөлүнүр: там доғру, доғру, гисмән доғру

вә характерик сәһв чаваблар. Һазырда истифадә олунан перфокартлар вә програмлашдырылмыш тә'лим машиналарында (мәсәлә, «Огонјок»да) белә иманлар јохдур. Перфокарт мұәллимдәки еталонла јохлаштыр. Доғру чаваб плјус, гисмән доғру чаваб минус ишарәси илә гејд олуноур. Әкәр шакирдин мөвзудан хәбәри барса, о, сәһв чаваблары дејил, там доғру, доғру вә ја гисмән доғру чавабын кодуну ачагачдыр. Сәфәр мұәллимин тәкмилләшдирдији перфокарт үч јолла ишләмәјә имкан верир: перфокарты кодоскопла јохламаг; садәчә олараг, ағ вә рәғни көмәји илә еталонда јохламаг; Ијирми шакирдә перфочалышма вериб јохламаг чәһи алты дәғиғә вахт апарыр.

—Мұәллими мә'нән јүксәлдән, вәтәндаш гүруру илә бу күнә, кәләчәјә бағлајан оуун шакирдләриди. — дејир Сәфәр мұәллим. — Биз чалышмазлыг ки, јетирмәләримиз јалныз биллик ардынча апармајаг, кәпч нәсли севмәк, оларын мә'нәви вә интеллектуал ичкишафы һаминә әлминдән кәләһи әспркәмәјәк. Әсл мұәллим дәрс дедији шакирдләрин тәлеји илә һәмешә марағланмалыдыр. А. С. Макаренкоун дедији кими, ушагларда тәкчә вәтәһпәрвәрлик тәсәвүрләри дејил, һәм дә вәтәһпәрвәрчәсинә давраһыш вәрдишләри, адәти, сә'ји тәрбијә едилмәлиди.

Сәфәр мұәллимин дүшүнчәләри чох диғгәтәлајыгди. Мәсәлә, дејир ки,

ушаглар чох һәссас олурлар; нәји нәчә көрүр, һисс едирләрсә, еләчә дә јаддашларына һәкк едирләр. Кәрәк һеч вахт мұәллимә шакирд арасында олан ишә телләр гирилмасин, инам азалмасин. Мәктәб вә аилә ушагларә шүүрлу јанашмагы, ичтиман әмлакы горумагы, әмәјә һәрмәт бәсләмәји, коллективчилији, Вәтәһни шәрәфини һәмешә, һәр јердә уца тутмагы өјрәтмәлиди. Сәләтин јахшысы, писи олмаз, дејирләр. Истәјирәм ки, шакирдләрим јалныз мұәјјән бир сәһәти севдикән сонра оуу өзүнә пәшә сечсинләр. Сәфәр мұәллим буна да тәрәфдар чыхыр ки, мұвәфғәһјәт фанзинә сүн'и сурәтдә үстүнлүк вермәк лазым дејил. Фәһһ мұәллиминин ишинә гејри-ғануни мұдахилә етмәк һалларына сон гојулмалы, формализмә јол верән мәктәб мұдирлијәтинин мәс'улијәти јүксәдилмәлиди.

Лерик рәјонундакы Азәрбајчан кәнд орта мәктәбинин мұәллими Сәфәр Әмәнуллајевлә сәһбәт заманы о, хаһиш етди ки, ишдә, јазмалы олсаныз, мәним бир фикримә дә гәләһипиздән әспркәмәјин: даһи Низамјә көрә, инсан әдаләтли олмалыдыр, камиллијә чәһ атмалыдыр. Истәрди ки, кәһчләримиз һәмешә камилләшмәјә, јениләшмәјә, фәәл һәјәт мөвгејинә мејл көстәрсинләр. Бунсуз нә шәхсијәт, нә дә ичкишаф бар.

Идрис ШҮКҮРЛҮ,

«Боллуг угрунда» гәзетинин әмәкдашы.

В ПОМЕРЕ:

Методика и опыт работы

Микаилов Ш. — О некоторых проблемах преподавания литературы	3
Келбадиев А. — Система работы над формированием навыков устного выступления информационного характера	7
Гурбанов В. — О методике рационального использования внутрисюжетной связи на уроках азербайджанского языка	12
Ахмедов Н. — К разучиванию средств художественного изображения и выражения	10
Мамедов М. — Из опыта организации подготовки и сочинения по картинам	20
Гасанова А. — Развитие способностей по сочинению на лингвистические темы	20
Исмаиладде Н., Ахундова Т. — Из опыта использования технических средств в обучении	28
М. Ф. Ахундов — 175	
Ганиев С. — Использование писем М. Ф. Ахундова в изучении его жизни	30
Шамиева Ш. — Из опыта воспитания уважения к труду у школьников при помощи художественных текстов	32
Бабаев Г. — Сочинения и творчество учащихся	34
Абдуллаева Г. — Понятие сложного и трудности его изучения	30
Дидактические материалы	
Алиева Ч. — Дидактические материалы по фразеологическим соединениям	38
Темы природы в преподавании Самеда Вургуня (сценарий)	40
В помощь самообразованию учителя	
Салахов С. — Низами основоположника утопического социализма	44
Теоретические заметки	
Алиев А. — О внутрипредельных ТПП согласовании по времени	49
Мастера педагогического дела	
Рзаев Т. — Славный жизненный путь	55
Шушорлу И. — Всегда в поиске	57
Азербайджанский язык в русской школе	
Исрафилова Г. — Пути изучения специфических бунг азербайджанского языка в русских школах	60
Совместное мероприятие	62
Предложения, соображения	
Чувствуем потребность	63
Мои соображения	64
Консультация	
Планирование материалов по программе азербайджанского языка в V классе	68

Адрес редакции: 370000, город Баку, ул. Низами, 58.

Город Баку, типография издательства «Коммунист»
 ЦК КП Азербайджана.

Методика в иш тәчрүбәси

Эдәбијјат тәдрисинин бә'зи проблемләринә даир

Шәмистан МИКАЛЫЛОВ

педагожи елмәр доктору, ЕТПЕИ-нин шә'бә мүдири

Бәјүмәкдә олан нәслин һәртәрафли инкишафна — ајры-ајры елм сәһләринин әсәсләринә даир дәрри биллик газималарына, онларда матурнаст дүнјәкөрүшүнүн формалашдырылмасына, бир шәхсијјәт кими һазырланмаларына, партија вә дөвләтминзин гәјгысы күндәи-күнә артыр. Сов.ИКП МК-ның феврал (1988-чи ил) пленумунда хәлг маарифи проблемләринин кениш мұзакирә олунамасы вә онун һәлли јолларына даир ләзими естигамәт верилмәси бу ардычыл гәјгының јени тәзаһүрүдүр.

Пленумда гаршыја гојудан вәзифәләрини јеринә јетирилмәси, һәр шејдәи әввәл, мөвчуд нөгсанларын тәһлил едилиб дәрк олунамасы зәурәтнин мејдана чыхарыр. Әлбәттә, мәктәбин әсәсини тәһлим-тәрбијәдир — шакирдләрә ајры-ајры тәһлим фәиләринә даир әсәслә биллик вермәк вә оплара тәрбијәли тә'сир көстәрмәкдир. Үмүмтәһсил системиндә нөгсан һәр шејдәи әввәл, мәктәблиләрин биллик кејфијјәти илә бағлыдыр. Хәлг маарифинин әсәсиндә дуран бу чәһәт үмүмләшдирилмиш шәкилдә белә ифадә олунар:

«Билликләрин кејфијјәти өи плана чәкилмәлидир. һазырда бу мејар сыхышдырылыб арха мөвгәјә кечирилмишдир. Е'лан едилмиш үмүми ичбар и орта тәһсил илә шакирдләрин әксәријјәтинин һазырлығынын фәктик сәвијјәси арасында фәрг ајдын көрүнүр. Бу фәргни арадан галдырилмасы маариф системиндә бүтүн вәзијјәти сағламлашдырмағын өи мүһүм шәртләриндәи бири олачагдыр».

Әлбәттә, үмүмләшдирилмиш шәкилдә ифадә олунаи бу гүсурун арадан галдырилмасы прәли сүрүләи вәзифәнин јеринә јетирилмәсиндә һәр бир тәһлим фәилинин мұәјјән пајы вар. Фикримизчә, бир тәһлим фәили кими дејилән нөгсанлар әдәбијјат тәдрисинә даһа чох андир.

Белә ки, әдәбијјат тәдрисинин вәзифәси тәкчә програмын мұәјјәнләшдир-

дијн әдәби-бәди материаллары мәнимсәтмәклә мәһдудлашмыр. Бууишлә инашы, шакирдләрин пәтг инкишафна (инкишаф вә јазылы), фикри фәиллигинын әртирилмасында, һәјәт һадисәләринә јанашма, үмүмләшдирмә бачарығынын, јарадычылыг габиллијјәтинин инкишаф етдирилмәсиндә, дүнјәкөрүшүнүн формалашдырылмасыннндә әдәбијјат тәдрисини үзәринә чилди вәзифә дүшүр. Үмүмтәһсил мәктәпләри шакирдләриндә дејилән истигамәтләрдә мұшаһидә олунаи нөгсанлар, демәк олар ки, шакирдләрин әдәби билликләринин сәтһилији илә әләгәдардыр.

Үмүмтәһсил мәктәбинин һәр синфиндә охујан шакирдләрин әдәби биллијинә верилән башлыча тәләбләр програмада (һәр синиф үчүн мұәјјәнләшдирилмиш тәһлим материалындан сонра) өз ифадәсини тапыр. Бурахылыш синифдә (һазырда X, кәләчәкдә XI) бу билликләрин мәчмууну да тәсәввүр етмәк олур. Башга сөзлә, орта тәһсини тамамлајан кәчләрин әдәбијјатдан биллик сәвијјәләринин мұәјјәнләшдирилән тәләбләр бу фәнин тәдрис едән һәр бир мұәллимә мәлумдур. Лакин илләрдәи бәри мәктәпләрдә апарылаи мұшаһидәләрдән, ајры-ајры синифләрдә шакирдләрә кечирилән мұсаһибәләрдән, бурахылыш имтаһан јазыларындаи, гызыл вә күмүш медаллара тәгдим олуиуш ишәларын тәһлилиндән, али мәктәпләрә әдәбијјатдан гәбул имтаһанларынын нәтичәләриндән, нәһәјәт, али мәктәпләрин филолокија фәкүлтәләриндә дөвләт имтаһаны вериб кәч әдәбијјат мұәллими кими мәктәбә көндәриләнләрә елми истигамәтдә сәһбәтдән ајдын олур ки, кәчләрин әдәби билликләри дөврүн, заманын тәләбиндән керә галыр (бу бизим дәгит мұшаһидәләринин нәтичәсидир). Белә бир суал мејдана чыхыр: мәктәблиләрин әдәби билликләриндәки гүсур вәзүнү илә көстәрир? Мүхтәсәр шәкилдә десәк, һәр шејдә — әдәбијјатда һә-

дәрслик дахил етмәк имкан харичиндәдир. Буна шакирдларин психоложи хүсусијјәти имкан вермир. Әдәби материаллар арасында чидди сечмә, группашдырма апармаг тәләб олунур. Әдәбијјатдан шакирдләрә елә биллик верилмәлдир ки, онун васитәснә өзләри башга бәдди әсәрләрдән дә лазым иәтичә чыхара билсин. Нәзәрлә тутулан сечмә, группашдырма исә һәр шәјдән әввәл, мүәјјән бир ме'јар тәләб едир.

Јенидәнгурма әдәбијјат тәдрисинин дүәкүн гурулмасыны тәләб едир. Фикриниңчә, бу мүнүм ишә әдәбијјатдан тәлим материалынн сечилмәси вә һәмни материалларын дәрсликдә ишләнмәси үчүн принципларин мүәјјәнләшдирилмәсиндән башламаг лазымдыр. Әдәбијјатдан тәдрис вәсантц һазырланмасынын бир әсрә јахын тарихи олмасына бахмајараг, онун (тәдрис вәсантинин) ишләнмәсини тәһзим едән елми-педагожи принцип һазырлапмамышдыр. Бунун нәтичәсидир ки, програм вә дәрслик әтрафында һәр чүр мүбәһисә јараныр. Тәлим материалынн сечилмәси вә онун дәрсликдә ишләнмәси ишиндә ме'јар, принцип олдугда програм вә дәрслик һаггында сөз демәји гаршысына мәгсәд гојан јазычы, әдәбијјатшүнас, педагог, практик мұәллим вә башгалары да фикрин һәмни ме'јар бахымындан көтүр-гој едәр, нә дәрәчәдә һаглы олдуғуну һамыдан әввәл өзү биләр.

Мүәјјән принципларин мүәјјәнләшдирилмәси даһа чох дәрсликләрин һазырланмасы үчүн әһәмијјәтлидир. Чәсарәтлә демәк лазымдыр ки, педагожи-психоложи чәһәтдән лазым әсас ола биләчәк принцип олмадан дәрсликләрин кејфијјәтиндән данышмаг чәтиндир. Програмын мүәјјән етдији биллик һәчминин шакирдләрә нечә тәһзим олунмасы, нечә ачылмасы, һансы истигамәтлә, һансы үслубда пзәһ олунмасы биләваситә дәрсликлә бағлыдыр. Дәрслик үзәриндә ишләјән мұәллиф мүәјјән принципә әсасланмадыгда педагожи-психоложи тәләби нәзәрдән гачырыр, өзү үчүн даһа чох марағлы олаи фактларә јер верир вә с. Бу бахымдан да биз јенидәнгурма вә әдәбијјат тәдрисинин актуал проблемләри бахымындан јанашараг әдәби, елми-педагожи ичтимаијјәтин дигтәтпин әдәбијјатдан тәлим материалларынн сечилмәси вә дәрсликдә ишләнмәси

принципларинин мұәјјәнләшдирилмәсинә чәләб етмәк истајирик.

Бу да бир һәгигәтдир ки, кејфијјәтли програм вә дәрслик өзлүјүндә тәлимин јүксәк сәвијјәлә галдырылмасыны там тәһзим едән амил дејил. Мүбәһисәз демәк лазымдыр ки, тәлим-тәрбијә ишиндә әсас амил мұәллимдир. Сов.ИКП МК-нын феврал (1988) пленумунда М. С. Горбачов өз иитгиндә тәлим-тәрбијә ишиндә мұәллимин ролундан данышаркән дејир:

«Лакин әкәр биз мәктәб гаршысында белә јүксәк тәләбләр гојуругса, онда мұәллим нечә дә көркәмли, нүфузу сима олмалыдыр! О, нечә кешш биллик еһтијатына, нә кими педагожи истадада вә усталыга мәлик олмалыдыр! Бүтүн маариф системинин јенидән гурулмасынын «әсас илләси» бурададыр.

Әлбәттә, маарифин јени тәшкили дә, јени програмлар да, тәлимин мадди-техники тәһминаты вә онун тәһһизаты да лазымдыр вә мүмкүн гәдәр даһа тез. Лакин өз билијини вә өз гәлбини ушағларымыза верән адамлар олмаса, әсл мұәллим олмаса бүтүн бунлар јалныз формал вә баһалы јениликләр кими гала биләр, чанлы ишә чеврилмәз».

Мүдрикчәсинә дејилмиш бу фикир гаршыја чох мүнүм вәзифә — ләјагәтли, дөврүн тәләбләринә чаваб верә биләчәк педагожи кадрларын һазырланмасы вәзифәсини гојур.

Мұәллим, шакирд — тәлим алаи үчүн биллик мәһбәји олдуғуна көрә бүтүн дөврләрдә бөјүк нүфуз саһиб олмуш вә она һәмнишә еһтирам көстәрилмишдир. Бизим чәмијјәтимиздә, технику тарәгги дөврүндә мұәллим, Горбачов јолдашын дедији кими даһа «нүфузу сима олмалыдыр». Лакин тәәсүф һисси илә ачыг демәк лазым кәлир ки, белә дејил. Республикамызда әдәбијјат мұәллиминә олаи еһтијач кәмијјәт бахымындан өдәшилмәсинә бахмајараг, кејфијјәт нөгтеји-нәзәрдән һәмни еһтијач галмагдадыр вә бу мүнүм саһәдә — сөз сәләтинин һәјаты әкс етдирмә принципинә дәриндән бәләд олаи, онун тәрбијәви тәсириини дујан вә тәлим-тәрбијә просесинин јүксәк сәвијјәлә гурмағы бачаран мұәллим һазырлығында чох иш көрүлмәлидир.

Мұәллим һазырлығындан данышаркән ики мүнүм истигамәтин нәзәрдә

тутмағын вачиб олдуғу ајдылашыр: а) кәч кадрларын һазырлығы; б) һазырда үмумтәһсил мәктәбләриндә әдәбијјаты тәдрис едән мұәллимларин ихтисасынын артырылмасы. Ачыг демәк лазым кәлир ки, һәр ики истигамәтдә мөвчуд вәзијјәт гәтијјәт гәһәтләндиричи дејил. Сов.ИКП МК-нын Баш кәтиби М. С. Горбачов һаглы олараг мұәллим һазырлығыны «бүтүн маариф системинин «әсас илләси» адландырыр.

Јенидәнгурма истап педагожи институтларын, истапсә дә Мұәллимләри Тәкмилләшдирмә институтларынн тәдрис иланында, програмларында чидди дәјишиклик апармағы тәләбәни, мұәллими әләвә јүкдән азад едиб ихтисас саһәсинә даһа чох јер вермәји бир вәзифә олараг гаршыја гојур. Бунунла Јанашы, мұәллим һазырлығы саһәсиндә чалышан профессор-мұәллим һәјәтиндә аттестасија иши апарылмалы, бу мүнүм иш, әкәр демәк мүмкүндүрсә, мұәллимләр мұәллиминә тапшырылмалыдыр.

Тәлим методларынн тәкмилләшдирилмәсинә, тәдрисини кејфијјәтинин јүксәлтмәкдә мұәллими ардычыл олараг гидаландыран елми-педагожи, методик әдәбијјатын һазырланмасына диггәтин артырылмасы маариф саһәсиндә јенидәнгурманн чох мүнүм тәләбләриндән бирин сајылмалыдыр. Хүсуси-

лә сон илләрдә әдәбијјат тәдриси үзрә методик әдәбијјатын пошри хүсусилә јарымат вәзијјәтдәдир. Тәлим Азәрбајҗан дилиндә олаи мәктәбләрдә ишләјән әдәбијјат мұәллиминин сон илләрдә үмид јери, әсасән «Азәрбајҗан дили вә әдәбијјат тәдриси» мәчмуәси олмушдур. Әлбәттә, бу кифәјәт дејил. Сон 10 илдә, демәк олар ки, әдәбијјат тәдрисинә даир саибаллы методик әсәр чап олунмамышдыр. Бурадан елә нәтичә чыхармаг олармы ки, тәдгигат апарылмыр, методик әсәр јохдур? Әккисә, елми кадрлар иккишәф едиб, даһа кешш тәчрүбә газанылыб вә әдәбијјатын тәлим-тәрбијәси илә әләгәлар марағлы тәдгигатлар апарылыб, диссертасијалар мұдафиә олунмушдур. Әдаләт һәмниә буну да демәк лазымдыр ки, һәмни тәдгигатларда прәли сүрүлән идејалар елми-педагожи ичтимаијјәт тәрәфиндән марағла гаршыланыр. Лакин һәмни тәдгигат ишләри мұәллимләрин ишинә, мәктәбә јол тапмыр, әсасән, архив материалына чеврилир.

Халг маарифинин ајры-ајры саһәләриндә чалышан вә она хидмәт етмәји гаршысына мәгсәд гојан адамлар өз фәалијјәтинин, ишә мұпасибәтинин јенидәнгурма бахымындан тәһлил едәрәк иөгсәнларынн дәрк етмәли вә заманын тәләбинә чаваб вермәлидирләр.

Мә'лумат характерли шифаһи чыхыш бачарыгларынын формалашдырылмасы үзәриндә иш системи

Әһмәд КӘЛБӘЛИЈЕВ

педагожи елмләр һәмниәди, В. И Ленин адына АПИ-нин досенти

Шифаһи моноложин иитгин бир куну вә с. һаггында мұвафиг коллексыра башга жанрлары кими, һесабат тир. Оларә, (тәшкилат) гаршысында вә мә'лумат характерли чыхышлар әдәбијјат (вә ја јазылы) формада һәр бир адамн ичтимаи һәјәтиндә, сабат вә ја мә'лумат вермәмиш олсун, әмәли иитг фәалијјәтиндә чох мүнүм һәр кәс белә публицистик чыхышлар јер тутур. һәјәтдә шүүрлу әмәклә тәләбаты илә дәнә-дәнә гаршылашма-мәшгул олаи елә бир адам тапмаг ол-лы олур. Буну күндәлик коммуникатив мұпасибәтләримиз, һәјәт өзү биздән фәалијјәти әрзиндә бирчә дәфә дә олур әләб едир. Мәктәбли кәчләримиз дә һәмнинин сун көрүлмүш бир ишин нәтичәсини ичтимаи вәзифә тапшырыгларынын јеринә һәјәтлары илә бағлы бир чох мәсә-ләләрлә әләгәлар (мәсәлән, дәстә шу-

расынын иши, дәрнәжин иши, топла- ныш, кәзити, имәчилик, экскурсия вә с.) өз јолдашлары, мүәллимләр, синиф вә мәктәб рәһбәрләри гаршысында тез-тез шифаһи һесабаһт вә мә'лумат вермәли олулар. Лакин ачыг демәк ләзымдыр ки, һә јашлы һәслии нүма- јәндәләри, һә дә кәңчәләримиз шифаһи иһтг вә онун мүхтәлиф функција- рындан һеч дә ләзыми сәвијјәдә исти- фадә едә билмирләр. Сәбәб дә одур ки, орта мәктәбдә шакирдләри һеса- бат вә мә'лумат сәпкили чыхышетмә бачарыгларының формалашдырылма- сына ләзымынча дигтәт јетирилмир. чох бәјүк һәјәти әһәмијјәт кәсб едән бу мәсәлә дигтәтдән кәнарда галыр. Уһудуһмушдур ки, дикәр практик иһтг бачарыглары кими, һесабаһт вә мә'лу- мат характерли шифаһи чыхыш ба- чарыгларының әсасы да мәһз мәктәб- дә гојулмадыр. «Мәктәб шакирдлә- рә публицистик чыхышларә даһр мұва- фиғ вәрдишләр ашыламага, белә чы- хышларә һазырлыгла әләгәдәр мұә- јән мәсләһәтләр вермәјә, һабелә мүәл- лимни һәзәрәти алтында онларың шифаһи чыхышларының мәшг етдирмәјә борчлудур» (А. В. Текучев).

Бу тәләбләрә мәктәбләримиздә ки- фајәт дәрәжәдә әмәл олуһмамасының бир сәбәби мәсәләјә мүәллимләриң бә- зән лагејд јанашмасы илә әләгәдәр- дырса, дикәр сәбәб һәмни бачарыгла- рың ашыланмасына истигамәт верән методик әдәбијјәтиң олмамасы илә бағлыдыр.

Моһоложи иһтгни мә'рузә, иһфор- масија, репортаж вә с. жаһрлары ки- ми, һесабаһт вә мә'лумат характерли шифаһи чыхышетмә бачарыгларының формалашдырылмасы үзәриндә иш, әсәсэн, раһитәли иһтгни иһкишафы үчүн ајрылмыш саатлардә, хүсусән IV—VIII синифләр үзә иһтгни тип вә үслублары һағгында мә'луматың вер- илмәси вә һәмни мә'луматларың тәк- рар вә мөһкәмләндирилмәси үчүн ај- рылмыш вахтлардә апарылмалыдыр.

Бундан башга, һәмни истигамәтдә ишләри ујғун һаллардә мұвафиғ грам- матик материалларың тәдриси илә дә әләгәләндирилмәк олар. Мәсәләң, һеса- бат үзәриндә иши VII синифдә садә чүмләнни тәкрары, табели мүрәккәб чүмләнни тәдриси илә, мә'лумат үзә- риндә иши һә мәгсәдә көрә чүмләнни пөвләри, хүсусән һәгли чүмләнни тәд- риси илә әләгәләндирилмәк мүмкүндүр.

Шакирдләриң шифаһи моһоложи иһтгниң иһкишафы сәһәсиндә апа- рылмыш експериментал тәдғигатларың нәтичәләри вә габағчыл мүәллимләриң иш тәдрисиндә әсәсэн демәк олар ки, Азәрбајҗан дили дәреләриндә шакирд- ләриң һесабаһт вә мә'лумат характерли шифаһи чыхыш бачарыгларының фор- малашдырылмасы үзәриндә иши бир- бириниң мөһтиги даһамы олан ашагы- дакы мәрһәләләр үзә һәјәтә кечирмәк мүмкүндүр:

1) һесабаһт вә мә'луматың хүсуси- јәтләри илә танышлығ.

2) һесабаһт вә мә'лумат чыхышлары- на һазырлығ үзәриндә коллектив иш.

3) һесабаһт вә мә'лумат чыхышлары- на шакирдләриң мүстәғил һазырлаң- масы.

Бу мәрһәләләрдән һәр бириндә кө- рүләчәк ишни мәзһуну илә таныш олаг:

1. һесабаһт вә мә'луматың хүсуси- јәтләри илә танышлығ. һесабаһт вә мә'лумат чыхышларының хүсусијјәт- ләри илә танышлығ өзү дә бир һечә конкрет мәрһәләни әһәтә едир:

1) ејни мөвзудә вә мүхтәлиф үслуб- да олан мүхтәлиф һесабаһт вә мә'лумат характерли чыхыш мәтиләриңиң ајра, мұәјјәнләшдирә билмәк үзәриндә иш; 2) һесабаһт вә мә'лумат чыхышлары- ның композисија тәләби вә гурулуш схеми һағгында мұвафиғ һәзәри мә'лу- матың верилмәси; 3) һесабаһт вә мә- лумат чыхышларының гурулуш схеми- ни әкә етдирән әјаниликлә танышлығ.

Һесабаһт вә мә'луматың хүсусијјәтлә- ри илә танышлығ мәгсәди дашыјан практик ишни әһвәлиндә шакирдләрә «Експурсија» мөвзусуна һәср олуһмуш, тәһминән, ашагыдакы ивә мәтиләриң тәғдим едилмәси (јазы тахтасы вә ја плакат үзәриндә әһвәләчәдән ишләниб һазыр сахланмыш шәкилдә) мәгсәдә- ујғун оларды.

1. Күнөшли бир јә сәһәри иди. Исә мүәл- лим ушағлары совхозун арычылығ дүшөркә- гинә експурсијајә апарырды. Дүшөркәјә кәдән јолун кәнарында высылты илә чичәкдән-чи- чәјә гонан арылар сәнки бәләдчилик өдиб ушағлары өз пәтәкляриңә гонәг апарырдылар.

Бәләчә експурсијачылар дүшөркәјә чәтән кими онлары 70—80 јашлы гәчә бир арычы гаршылады. О, һәмнәјә әјниңә әг халат, башы- на торлу пәпәг кәјиб онун ардыңчә котмәји төклиф өтди. Гәчә арычы бир гәдәр кәдиб, үст-үстә јығылмыш бир ары пәтәјиниң јәһиң- дә дәјәнди.

—Һә, ушағлар, иһди өсл бәл сүзмәји вах- тыдыр. Кәлиң әһвәләчә бирликдә бәл сүзәк.

сонра да сизи мәрәғләндирил суаллары ә- динләшдырәг.

Ушағлар бу тәклифә үрәкдән разы олду- лар.

Чох кәчмәди бәл сүзмә иши гуртарды. Гәчә арычы ушағлары өз чәдирына апарыб тәзә бәлә гонәг өтди. Сонра да онларың арыла- рың һәјәти һағгындакы суалларына өтрафлы чәвәб вәрди. Ушағлар гәчәмән арычы кәлә сә- голлашыб өвә гәјтдилар (Н. Әсәдәдән).

II. Ијун әјының әһвәлләриндә синфимизни 28 нәфәр шакирди илә бирликдә арычылығ дүшөркәсинә експурсијајә кәтмишдик. Мәгсә- димиз арыларың һәјәти һағгында даһә ө- трафлы мә'лумат топламағ иди.

Биз иһи саатә гәдәр дүшөркәдә олдуғ. Бә- ләдчимиз гәчә арычы бизә арыларың һәјәти һағгында мәрәғлы фәктлар дәннәшди. Биз өј- рәндик ки, 20 күнлүк јаша чәтәндә арылар јәм дәзынчә кәдирләр. Ишләк арылар чәми 35—40 күн јашајыр. Јалныз әнә арылар 5—6 ил өмүр сүрүрләр. Бечәвермә вахты тәзә ары- ларла кәһнәләри арасында дүшмәнчилик бәш- ләјыр, бир-бирләриңиң өлдүрүрләр. Оһә көрә дә арылар бечә вәрән кими тәзә арылары јә- ни јешикләрә кәчүрмәк ләзым кәлир.

Арының шанындан, тәјјарә, радиотехника, електроника, сәһијјә, кимијә сәнәјеси вә ранк- карлығда кәниш истифадә олуһур.

Һәјф ки, бир кәдишдә арыларың һәјәти һағгында һәр шәји өјрәнә билмәдик. Истәр- дик ки, бизи јәнә дә бурајә експурсијајә кә- тирәдиләр. Мәктәбимиздә дә «Кәнич арычы- лар» дәрнәји јәрәдилајды.

III. Арычылығ дүшөркәсинә експурсијаһмыз чох јәтшә кәчди. Орәдә арыларың һәјәти һағ- гында чох шәји өјрәндик. Арычылығың халғ тәсәррүфаты өһәмијјәти һағгында кәниш мә- лумат топладығ. Синфимизни бүтүн ушағлары һәр шәји өјрәнмәјә мәрәғ кәстәрирдиләр. Ары- чылар бизи тәзә бәлә гонәг елдиләр. Биз дә сөз вәрдик ки, јахынләрдә мәрәғлы бир кон- сөрт програмы илә онларың көрүшүнә кәләк.

Шакирдләр кәстәрилән һәр үч мәти- лә таныш олдуғдан сонра, мүәллимин истигамәтләндирилчи суаллары вә иһт- гни тип вә үслублары һағгындакы мә- луматлары әсасында ајдынлашдырыр- лар ки, верилмиш мәтиләрдән бирин- чисә бәдни үслубдә јазылмыш һекәјә парчасы, икнинчисә публицистик үслуб- да тәртиб олуһмуш һесабаһт мәтиңи, үчүнчүсү һәсә мә'лумат нүмунәсидир.

Бу иһкиң танышлығдан сонра мүәл- лим һесабаһт вә мә'лумат чыхышлары- ның композисија тәләбләри, гурулуш схемяри һағгында шакирдләрә мұва- фиғ һәзәри мә'лумат верир. Ајдынлаш- дырыр ки, өз характери вә тематика- сына көрә һесабаһт вә мә'лумат чы- хышларының чох мүхтәлиф пөвләри вәр; мәсәләң, депутатың өз сечинчәлә- ри гаршысында һесабаты, партија, сә- вәт вә тәсәррүфат рәһбәрләриңиң, ја- радычы цијалыларың халғ, елми ич-

тимәнијјәт гаршысында һесабаты; Со- вәт Иһтифагы Телеграф Аҗентлијиңиң мә'луматы, һәлә һағгында мә'лумат, кәһнәтиң јарәһмәси вә ја дили мәһ- шәји һағгында мә'лумат вә с. Лакин биз мәктәбдә јалныз сизни өз һәјәти- нызла бағлы олан һесабаһт вә мә'лу- матлары өјрәнмәјик. Белә һесабаһтлар дә иһи типә бөлүнүр:

1) дәстәһни, дәрнәјин, китабхананың иши һағгында, октябрјатларә һәм- лик кәмәји һағгында, синиф нүмајән- дәси вә ја дәстә шурасы сәдриһиң өз иши һағгында һесабаһт; 2) имәчилик, музејә експурсија һағгында, охунмуш бир материал (гәзет, журнал) һағгында һесабаһт.

Һесабаһт вә мә'луматларың хүсуси- јәтләри һағгында иһнимум һәзәри мә- лумат вәрәркәһ онларың охшар вә фәргли чәһәтләриңиң дә ајдынлашдыр- мағ чох фәјдалыдыр. Әкә һалдә ша- кирдләр чох вахт бунлары бир-бири илә гарышдырырлар. Одур ки, мүәл- лим иһәһ етмәлидир: һесабаһтла мә'лу- матың охшар чәһәти ондадыр ки, бун- ларың һәр икисиндә мәгсәд јерпнә јә- тирилмиш бир иш һағгында иһформа- сија вәрмәкдән ибарәтдир вә бунларың һәр икиси үчүн әһвәләчәдән аз-чох һә- зырлығ ишә апармағ, план тутмағ ла- зым кәлир. Лакин онларың әсәслә фәргли дә вәр. Белә ки, әкәр мә'лумат чыхышларында фәктик материал, ишни нәтичәһиңиң чәтдырылмасы әсәс јер тутурса, һесабаһтдә һағгында бәһс едилән фәктлар тәһлил едилир, нәти- чә чыхарылыр, тәклифләр ирәли сүрү- лүр вә ја гаршыда мұәјјән вәзифәләр гојулур. Бундан башга, мә'лумат чы- хышы, мөвзудан асылы оларағ, ја публицистик, ја да елми-күтләви үс- лубдә һазырланырса, һесабаһт әһ чох рәсми-әмәли, публицистик үслубдә һә- зырланыр. Лакин бир сыра елә мөв- зулар дә вәр ки, бунларың һәр бири үзә һәм һесабаһт, һәм дә мә'лумат һазырламағ мүмкүндүр; мәсәләң: «Тә- тил күнләриңдә», «Експурсијада», «Имәчиликдә» вә с.

Һесабаһт вә мә'луматың хүсусијјәт- ләри илә танышлығ үзәриндә ишни сонракы мәрһәләһиңдә һәсә һәмни пуб- лисцистик чыхышларың гурулуш схеми- нә даһр ашагыдакы ивә әјаниликләр- лә шакирдләриң таныш едилмәси ла- зым кәлир.

Биринчи тип һесабатларын гурулуш схеми

- 1) Һесабат веренин гаршысында дуран мәгсәд вә вәзифә.
- 2) Мүәҗҗән мәгсәдлә көрүлмүш ишни ғыса мәзмуну.
- 3) Нә җахшы җеринә җетирлимишдир?
- 4) Нәҗи җеринә җетирмак мүмкүн олмамышдыр?
- 5) Нәтичә (тәклиф вә гаршыҗа гоҗулан вәзифә).

Икинчи тип һесабатларын гурулуш схеми

- 1) Һәҗата кечирлимиш тәдбирин мәгсәди, җери вә вахты.
- 2) Бурада диггәтти чәлб едәп мараҗлы иш нә олмушдур?
- 3) Бүтөвлүкдә ишни җеринә җетирләмәси вәзифәти нечәдир?
- 4) Һәмни тәдбирин конкрет фаҗдасы нә олмушдур?
- 5) Тәклиф вә арзу.

Мә'луматын гурулуш схеми

- 1) Мән нә һагда мә'лумат вермәлиҗәм.
- 2) Һәмни мә'луматы мән нә мәгсәдлә верирәм.
- 3) Мә'лумат верилән мәсәләҗә данр нә тәклифим вар.
- 4) Мә'луматы мән нечә ифадә етмәлиҗәм (сөһбәти нечә башламалы, нечә битирмәли, сәснин тону, темни нечә олмалыдыр вә с.).

2. Һесабат вә мә'лумат чыхышларына һазырлыг үзәриндә коллектив иш. Бу истигамәтдә иш дә методик тәләбә көрә ашағыдакы пилләләр үзрә һәҗата кечирилмәлидир:

- 1) Һесабат вә мә'лумат чыхышларына һазырлыгә элағәдар ғыса кириш мүсаһибәси; 2) конкрет бир мөвзуда һесабат вә җа мә'лумат чыхышлары һазырланмасы үзәриндә коллектив иш; 3) һазырланмиш һесабат вә җа мә'лумат нүмунәләринишн мүзакирә вә тәһлили үзәриндә иш.

Ишни илк пилләсиндә мүәллимин шакирдләрә апарачагы истигамәтләндиричи кириш мүсаһибәси, тәхминән, ашағыдакы сәпкидә гурула биләр:

—Ушағлар, сиз кечән сөһбәтләриниздә һесабат вә мә'лумат чыхышларынын хүсусиҗәтләри вә оиларын гу-

рулуш схеми һаггында мүәҗҗән мә'лумат элдә етдиниз. Инди һәмни мә'луматын җәсәсәи деҗә биләрсинизми, мәсәлән, «Октябрҗатлара һәмлик көмәҗи» мөвзусунда һесабат һазырламаг үчүн ишә нәдән башламаг ләзимдыр?

—Мән һесабата план тутмагдан башлардым.

—Бу фикрә кимни даһа нә эләвәси вар?

—Мән дә белә бир мөвзуда һесабата план тутмагдан башлар, һәм дә һәмни планда октябрҗата һәмлик ишнишн мәгсәдини биринчи маддә кимн геҗд едәрди.

—Доғрудур, бәс сонра һесабатда һансы мәсәләдән данышмалысыныз?

—Октябрҗатларла апардыгымиз ишни ғыса мәзмунуну изаһ етмәлиҗк.

—Дүздүр, бәс даһа сонра?

—Октябрҗатларла апарылан һәмлик ишнини ғыса мәзмунуну шәрһ етдикдән сонра, онун әһәмиҗәтини аҗдылашдырмалыҗыг.

—Мәкәр һесабатда көрүлмүш ишни тәкчә җахшы тәрафи, фаҗдасы изаһ олунмалыдыр?

—Хеҗр, октябрҗатлара һәмлик ишнин фаҗдасыны изаһ етмәклә җанашы, һесабатда һәм дә бу сәһәдә җол верилән негәсанлар, чатышмазлыг вә ону доғуран сәбәбләр дә көстәрилмәлидир.

—Доғрудур, бәс һесабаты нечә тамамламаг вә нечә җекулашдырмаг олар?

—Һесабат чыхышлары схемини сонунчу тәләбинә көрә биз һазырлаҗаҗагымыз һесабатын сонунда өз арзу вә тәклифләриниз билдирмәли вә җа кимнәсә гаршысында мүәҗҗән вәзифә гоҗмалыҗыг.

—Дүздүр, инди бурун, һәр бириниз «Октябрҗатлара һәмлик көмәҗи» мөвзусунда һесабат мәтнини һазырлаҗын. Һесабаты җығчам вә ашлашыглы җазмагы унутмаҗын.

Бақы шәһәринишн 19, 12 нөмрәли мәктәпләриндә шакирдләр «Октябрҗатлара һәмлик көмәҗи» мөвзусунда һесабаты, тәхминән ашағыдакы сәпкидә җазмышдылар:

1. Мән II «а» синиф шакирди Ф. һәмидоваҗа һәмлик едирәм. Мәгсәдим ев тапшырыгларыны җеринә җетирмакдә она көмәк етмәк вә интизамлы олмасына чалышмагдыр.

ди о, риҗазифатдан җүксән гижмәтләр алыр вә мәктәбә вахтында кәлир.

Лакин вәлидеҗинишн демәҗинә көрә о, җатагындан кеч дурдуҗу үчүн сәһәр җемәҗини һәр күн гаҗдасында җеҗә билмир. Бу неә онун сағламлыгына не тәсир көстәрир. Мән чалышачаҗам ки, о, режимә дә дүзкүн әмәл етсин.

2. Дәстә шурасынын тапшырыгы илә мән II «а» синфини октябрҗаты С. Чәфарова һәмлик едирәм. Биз онунла һәр күн көрүшүрүк. Ев тапшырыгларынын ичрасында мән она мүнтәзәм көмәк едирәм. Чох вахт өзүмлә бирликдә евдән мәктәбә кәтирир вә евләринә өтүрүрәм. О, чох агыллы вә интизамлы ушағдыр. Мән она һәмишә җахындан көмәк көстәрәчәҗәм.

3. Ики аҗдан артығдыр ки, мән II «а» синфиндә охуҗан К. һәсәноваҗа һәмлик едирәм. О, бүтүн дәрсләриндән җахшы охуҗур, тәкчә идманда чәтилик чәкир. Чалышырам ки, ону идманә һәвәсләндирим. Бир аз һәдичлиҗи вар. Җолдашларыны инчидир. Чалышачаҗам ки, тезликлә о, җолдашларынын һамысы илә меһрибан олсуи.

Ишни сонракы пилләсиндә һесабатлар тәһлил вә мүзакирә олунмалы (сечмә җолла) вә ахырда мүәллим көрүлмүш ишә җекул вурмалыдыр.

3. Һесабат вә мә'лумат чыхышларына шакирдләрин мүстәҗил һазырланмасы. Нәзәрә алмаг ләзимдыр ки, әввәлчиләрдән фәргли олараг, һесабат вә мә'лумат чыхышларына шакирдләрин мүстәҗил һазырланмасы мәрһәләсиндә көрүлчәк ишни бүнөврәси әввәлки дәрсләрин бириндә шакирдләрә, тәхминән, ашағыдакы мәзмунда перепективли ев тапшырыгы верилмәси илә гоҗулур.

—Ушағлар, сизни һәр бириниз бир пионер вә җа комсомол кимн, җәгнн, мүәҗҗән бир ичтиман вәзифә дашыҗырысыныз. Евдә һәр бириниз һәмни вәзифәҗә уҗгун мөвзуда һесабат (вә җа мә'лумат) характерли чыхыш мәтнин һазырлаҗын. Җәни сизләрдән, деҗәк ки, ким дәрнәҗин тәшкилатчысыдырса, о, һәмни дәрнәҗин иши һаггында, ким дәстә шурасынын сәдри вә җа үзвүдүрсә, һәмни шуранын иши һаггында вә с. һесабат (вә җа мә'лумат) үзрә чыхыш мәтнин һазырласын. Неч бир ичтиман вәзифәси олмаҗанлар неә бир күнлүк нөвбәтчилик иши, евдә вәлидеҗиләринә

нечә көмәк етмәси һаггында һесабат вә җа мә'лумат һазырлаҗа биләр.

Рабитәли интиҗил инкишафияна анд нөвбәти дәрсләрдән бириндә һәмни тапшырыг үзрә һесабат вә җа мә'лумат мәтнәринишн мүзакирә вә тәһлили апарылмалыдыр. Бу заман мүәллим шакирдләрин мүстәҗил шәкилдә һазырладыглары ишләрин үмуми тәһлили апармалы вә синфин диггәтнини ашағыдакы тәләбләрә чәлб етмәлидир.

1. Җадда сахлаҗын ки, һесабат вә җа мә'лумат чыхышларынын мәзмуну, динләҗичиләрин ким олмасындан асылы олараг, мүәҗҗән дәрәҗәдә фәргли гурулмалыдыр. Мәсәлән, деҗәк ки, дәрнәҗин иши һаггында һесабаты һәмни дәрнәк үзләринишн өз гаршысында сөҗләмәк ләзим кәлир. Бу вахт дәрнәҗин бүтүн фәалиҗәтиндән деҗил, иғәсанлардан даһа чох данышмаг ләзимдыр. Чүнки һәмни ишни мәзмуну дәрнәк үзләринә мә'лумдур. Лакин бу һагдакы һесабат вә җа мә'луматы бир башга мүһитдә, деҗәк ки, шакирдләрин үмуми җыгычагында сөҗләмәк ләзим кәлирсә, онда дәрнәҗин фәалиҗәти һаггында мөвчуд схем әсасында әтрафлы мә'лумат вермәк нәзәрдә тутулмалыдыр.

2. Һесабат вә мә'лумат чыхышларынын кеҗифиҗәти тәкчә оиларын тәләб олунан схемә уҗгун гурулмасы вә мәзмун долгулуҗу илә өлчүлмүр. Бурада һәмни чәһәтләрә җанашы, интонасия, темп вә диксиҗанын да ролу бөҗүкдүр. Одур ки, чыхыш заманы интиҗин интонасия вә сүрәтинә чидди диггәт җетирилмәлидир. Чүнки чох астан, фәсилләрә данышмаг динләҗичиләри наразы салыр; еләчә дә җекнәсәг тонда, тәләсә-тәләсә данышмаг фикрләрин дүзкүн баша дүшүлмәсини чәтикләшдирир.

3. Һесабат вә мә'лумат чыхышлары заманы кәрәк фикрләрин динләҗичиләрдә җаратдыгы әкә тәсирин җохлаҗсан вә өз чыхышынын истигамәтини буна уҗгун шәкилдә дәҗнәсәси. Белә олмәсә, динләҗичиләрин мараг вә диггәтнини чәлб етмәк мүмкүн деҗил вә җа чәтидир.

Бураҗа гәдәр деҗиләләрин систем шәкилдә һәҗата кечирилмәси, шүбһәси, шакирдләрин һесабат вә мә'лумат характерли чыхышмә бачарыгларынын формалашмасына хеҗли дәрәҗәдә көмәк көстәрә биләр.

Азәрбајчан дили дәрсләриндә фәндахили әлагәдән сәмәрәли истифадә методикасына даир

Вагиф ГУРБАНОВ
педагожи елмәр намизәди

Мүасир дәрә, о чүмләдән Азәрбајчан дили дәрсләрн өз мөзуну вә структурна көрә мүүжән системә табедир; онун оутимал тәшкили мүәллимдән чидди педагожи-психоложи һазырлыг тәләб едир. Бу һазырлыгга исә, башлыча олараг, дәрслн үмумтәһсил тәрбијә вә иккишафет-дирничлик функцијаларын ујғун планлашдырмасы дахилдир.

Өз механизминин сад. вә ахуд мүәккәблијиндән асылы олмаја-раг, педагожи планлашдырмада мөһүд вә вәзифәләр вериләчәк биллик вә бачарыгларын практик әһәмијјәтлилији илә мүүжәнләшир. Дил тәлиминдә практик әһәмијјәтли биллик, бачарыг вә вәрдишләрнн газаныл-масына һанз олмаг үчүн өјрәдилән һәр бир мөвзунун өзүндән әввәлки вә сонракы илә әлагәслии мүтләг һазәрә алмаг ләзимдыр. Әслиндә бу, бир дидактик принципдир вә һазәрә алынмасы һеч бир шүбһә догурма-малыдыр. Ләкин мәктәб тәчрүбәсиндә буна һеч дә һәмншә риәјәт олу-мадыгы тез-тез мүшаһидә едилир. Бәзи мүәллимләр һәтта елә дүшү-нүрләр ки, ил әрзиндә бир сыра мөвзуларын тәдриси сәмәрәсиз кечәрсә, јәтн шакирдләр һәмнн мөвзу үдрә мүвафиг биллик, бачарыгларә јијә-ләпмәзсә, тәлимнн үмуми иккишафна бир о гүдәр дә зәрәр дәјмәз; һалбуки беләләрн тәлим системинин позулдугуну унудурлар. Нәники мүәллим, һәтта шакирд дә билмәлидир ки, дил тәлиминдә бир-бири илә әлагәсиз һеч бир мөвзу олмур. Әкәр олурса, бу, системсизликдән башга бир шеј дејил. Конкрет бир категоријанын, мәсәлән, үчүнчү һөв исми бирләшмәвинн әрича өјрәдилмәси һеч дә онун диқәр категорија-лардан тәчрид едилмәси демәк дејил. Бу, семантика, морфолокија, үс-лубијјат, еләчә дә синтаксиснн диқәр категоријалары илә мүүжән әла-гә вә мүнасибәтдәдир. Она көрә дә мүәллим бурада шакирдләрнн се-мантика, һал вә мәнсубијјәт категоријалары һаггындакы билликләрннә әсәсләнмәли, онлары јада салмалыдыр. О билмәлидир ки, бу күн изаһ олунан, мәннмәдилән һәмнн категоријалар кәләчәкдә бир сыра син-тактик билликләрнн әлдә едилмәси үчүн база јарадыр (бах: Б. Әһмә-дов. «Азәрбајчан дили тәлиминнн гануцлары, принципләрн вә метод-лары», «Маариф», 1974, сәһ. 85).

Бурадан һәм дә белә бир нәтичә чыхыр ки, сәмәрәсиз кечән дәр-дә шакирдләр тәкчә биллик вә бачарыглардан мәнрум едилмир, ејин за-манда онлар һәмнн мөвзунун тәдриси гаршысында дуран тәрбијәви им-канлардан да мәнрум едилрләр.

Көркәмли педагоглар тәлимнн мөзунуна, гурулушуна көрә чәрәјән өтүрүчүсү олан спирала бәнзәдилрләр. Спиралда гырылма баш вердик-дә, әлагә позулур вә чәрәјән кәсилр, һәр бир мөвзунун тәдриси арды-чыллыгына да беләчә бахмаг ләзимдыр; һәр бир шеј өзүндән әввәлки-ләрдән асылы олдугу кини, сонракы үчүн дә әсәсдыр. Одур ки, мүәл-лим дәрә һазырлыг просесиндә буну һазәрә алмалыдыр.

Гејд етмәк ләзимдыр ки, методика елминдә фәндахили әлагәнин ролу вә әһәмијјәтиндән аз јазылмамышдыр. Рус дилиннн тәдриси үзрә А. В. Дудников, В. П. Озерскаја, В. В. Федоренко; Азәрбајчан дили үз-рә Ә. Әфәндизадә, Б. Әһмәдов вә Ј. Кәримовун әсәрләриндә әри-әри сәвијјәләрнн (фопетик, лексик, грамматик вә с.) бир-биринә мүнасибә-тивий һазәрә алынмасы дил тәлиминнн тактики принципн кини гијмәт-ләндирлир. Мисал үчүн, Ә. Әфәндизадә «Азәрбајчан дили тәлиминнн принципләрн һаггында» («Азәрбајчан дили вә әдәбијјат тәдриси» мәч-муәси, 1986-чы ил, № 1) мәгаләсиндә Азәрбајчан дили тәлиминнн ме-тодик принципләрнн, башлыча олараг, ашагыдакы кини мүүжәнләшир-

мәји мәгсәдәујғун һесаб едир: Азәрбајчан дили курсунда бөлмәләрнн бир-бири илә әлагәләндирилмәси принципн; Азәрбајчан дили үзрә һә-зәрн билликләр әсәсиндә бачарыг вә вәрдишләрнн формалашдырмасы принципн; шакирдләрдә дил дујумуну иккишаф етдириәк принципн; Азәрбајчан дилиннн тәлиминдә шифаһи вә јазылы нитгин гаршылыг-лы әлагәслинә әсәсләнмаг принципн; тәлим просесиндә нитгин дүзкүн-лүјү, дәгиглији вә ифадәлилијиннн көзләнилмәси принципн.

Фикримизчә, дил һаггында елмин һәр һаксы бир бөлмәсиннн тәд-рисиндә диқәр бөлмәдән алынн билликләрә истинад олунмасы методик принцип һесаб олунурса, фәндахили әлагәнин тәлимнн мөзунунда (јә-тин програмда), һабелә дәрсликләрдә һазәрә алынмасы исә стратеги принципдир. Она көрә дә програм вә дәрсликләрнн тәртибиндә бу чә-һәтә чидди диғгәт јетирлир.

Фәндахили әлагә мөвзуларарасы, бөлмәләрарасы, курсларарасы вә с. әлагәләр демәкдир. Буиларын һәр бири мүхтәлиф мәғамларда (вә формаларда) тәтбиг олунур, ләкин тәтбиг ја тәбии, ја да сүн'н харак-тер дашыјыр.

Тәбии әлагә тәлимнн мөзунуна мүүжән гәдәр һолдугундан тәчрү-бәдә мараглы нүмунәләрә раст кәлирик. Белә ки, мүәллимләр тәбии әлагә јаратмаг үчүн мәгсәдли тәкрарә әсәсләнараг мүвафиг мәсәләнн елми мәнтигин күчү илә изаһ едилрләр. Мәсәлән, Әли Бајрамлы шәһә-риндәки 16 һөмрәли мәктәбдә методист-мүәллим Асиф һусејнов VIII сннифдә табесиз мүрәккәб чүмләләрә даир илкин тәсәвүр јарадаркән шакирдләрнн диғгәтинн VII сннифдә кечилмиш «Һәмчиннс үзвләр һаг-гында мә'лумат» мөвзусунә чәлб едир. Бу заман о, һәмчиннс үзвләрнн вә табесиз мүрәккәб чүмләннн тә'рифләрн јазылмыш плакатдан әјани вәсант кини истифадә едир.

Һәмчиннс үзвлү чүмләләр	Табесиз мүрәккәб чүмләләр
Бирн диқәрндән асылы олмајыб, табесиз-лик әлагәси илә бағланан бәрәбәрһүгүглю үзвләрә һәмчиннс үзвләр дејилир.	Бәрәбәрһүгүглю садә чүмләләрнн бирләшмәсиндән әмәлә кәлән мү-рәккәб чүмләјә табесиз мүрәккәб чүмлә дејилир.

Һәр ики категоријанын ујғун чәһәтләрнннн мүшаһидәсиндән сонра ашагыдакы кини мүсаһибә кечирлир:

М. — Ушаглар, бу ики тә'рифдә, сизчә, охшар олан нәдир?

Ш. — Һәр ики тә'риф үчүн ејин олан сөз вә ифадәләрдән истифадә етмәк мүмкүндүр; мәсәлән, асылы олмајан, табесизлик әлагәси, бәрә-бәрһүгүглю.

М. — Бәс фәргли олан нәдир?

Ш. — Фәрг ондан ибарәтдир ки, тә'рифнн биричисиндә сәһбәт һәмчиннс үзвләрдән, икинчисиндә исә табесиз чүмләләрдән кедир.

Белә мүсаһибәнн табесиз мүрәккәб чүмләләрнн тәдрисиндән сонра да апармаг мәгсәдәујғундур. Бу заман һәмчиннс үзвләрдә иштонәсија, баглајычы вә с. мәсәләләрә дә гајытмаг олар. Һәмнн билликләрнн тәк-рары илә табесиз мүрәккәб чүмләләрнн мә'на вә тәләффүзчә бир бүтөв һалда бирләшән садә чүмләләрдән әмәлә кәлдијинн шакирдләр даһа дәрнндән дәрк едилрләр.

Јери кәлмишкән гејд етмәк ләзимдыр ки, һәмчиннс үзвлү чүмләләрә верилән тә'рифлә табесиз мүрәккәб чүмләләрнн тә'рифн арасында мүүжән гәдәр ујғунлуғ јаратмаг дидактик чәһәтдән мәгсәдәујғун оларды.

Әввәлән, фикир версәк көрәрик ки, һәмчиннс үзвлү чүмләләрнн тә-рифиндә мүхтәлиф ифадәләрлә ејин мә'на тәкрар олунур: «бирн диқә-риндән асылы олмамәг», «табесизлик әлагәси илә бағланмаг», «бәрә-бәр һүгүглю үзв». Диқәр тәрәфдән тәлимнн психоложи механизми дә— билликләрнн «көчүрүлмәси», јени формада, јени кәјфијјәт газанмасы бу-ну тәләб едир. Фикримизчә, һәмчиннс үзвлү чүмләләрнн, табесиз мүрәк-

лэрэ лазымн истигамэти вермэди. Һалбуки һәмни иһша үзәриндә апарылан иһши мэгсәдләриндәи бири сөзләрни сырасы вә мәнтиги вургу үзрә газанылыш бачарыг вә вәрдишләрни мөһкәмләндирмәкдәи ибарәт иди. Демәк, мүәллим фәндахили әләгә принципни көзләмәји унутмушду.

Әлбәттә, бир мәгаләдә фәндахили әләгәни һарадылмасы методикасыны әһәтәли шәкилдә шәрһ етмәк имкан харичиндәдир. Лакин үмид етмәк олар ки, мүәллимләримиз бу принципни көзләнилмәсинә дәрһи вә әсәсли билик, бачарыг вә вәрдишләр ашыламағын оптимал васитәси кими һиҗмәт верәчәкләр.

Бәдин тәсвир вә ифадә васитәләринин өҗрәдилмәсинә даир

Новруз ӘҺМӘДОВ

педагожи елмләр һәмизәди, Азәрбајҗан ЕТПЕН-инин баш елми ишҗиси

Тәкмилләшдирилмиш әдәбијјат програмларында тәдриси илк мәрһаләсиндәи башлајараг әдәбијјат нәзәрнәјјәсиндәи мүвафиг мә'луматларын верилмәси вә тәдричән дәрһиләндирилмәси нәзәрдә тутулур.

Тәчрүбә көстәрир ки, шакирддә бәдин тәһсил иһкишаф етдирмәдәи, әдәбијјатин тәдриси формал характер дашыјар. О, һәпни әдәбијјатшүнәслиг, ејни заманда естетик тәрбијә имканларындан да тамамилә кәнарда галар. Елә буна көрә бәдин тәһсиллә бағлы мәсәләләрни програмда сипһләр үзрә ардычыл верилмәси мэгсәдәүјгундур.

Бу чәһәтдән әдәби әсәрләрни образларынын һарадылмасына хидмәт едәи, емоционалыгыны, фикир әһкиһлијјини артыран бәдин тәсвир вә ифадә васитәләрни кими вачиб бир компонентин чохмәһалы чаларларыны шакирдләрә өҗрәтмәк мүһүм әһәмијјәт кәсб едир. Бир тәрәфдән сәнәткарларын сөз усталыгыны, сечдәи сөзүн әсл саибал вә вәзһини мүәјјәләшдирмәкдәи билик, бачарыг вә вәрдишләр газанар, дикәр тәрәфдән сөзләрни һисс етмәк, дүјмаг, јеринә көрә ишләтмәк, онун јаратдыгы образлары көрмәк вә һиҗмәтләндирмәк габилләшдирәи артар. Лакин тәәсүфлә гејд етмәлијик ки, әдәби әсәрләрни, хүсусән елик вә сүжетли лирик әсәрләрни мәзмунунун өҗрәдилмәсиндәи шакирдләр тәсвирләрә (тәбиәт, мәкан, заман, шәраит вә с.) мөһәл

гојмур, дилни образлылығына лазымчыла диггәт јетирмирләр. Һәтта бә'ән мөәллимләр бәдин әсәрләрни садәчә олараг мәзмунуну сөјләјир, бу мәәнијјәләрә әһәмијјәт вермир, әдәби әсәрни мәзмунуну орадакы садәчә һәјәт материалынын өҗрәдилмәсинә мөһдудлашырлар. Белә мөәллимләр ушудулар ки, мәзмунун өҗрәдилмәсиндәи бәдин форманын нәзәрә алынмасы вачибдир. Әкә тоғдирдә әсәрни мәзмунун бәдин-естетик тәһсирдән мөһрум олур.

Бәдин тәсвир вә ифадә васитәләрни сәнәткарлығын елә бир хүсусијјәтидир ки, бунсуз әдәби әсәрә тәсәввүр етмәк чәтиндир. Одур ки, тәсвир васитәләринин көмәјилә шакирдләрдә бәдин сөзә гаршы тәләбкарлыг һиссһини артырылмасына һәмншә диггәт јетирилмәлидир.

Әввәлә, бәдин тәсвир вә ифадә васитәләрни һаггында мә'лумат бу чәһәтдән даһа характерик олан әсәрләр үзрә верилмәси даһа фајдалыдыр. Иһкиһисп, бу процесни сипһләр үзрә оху, мәти үзәриндә иш, хүсусән, бәдин тәһлил мәрһаләләриндә давам етдирилмәси мәсләһәтдир.

Бу истигамәтдә бир мәктәбин әдәбијјат дәрсләриндә апардығымыз мүшәһидәләрдән бә'ән фактлары нәзәрһинә чатдырмаг истәјирик. Мүәллим М. Рзагулузадәһини «Ана үрәји, даг чичәји» әсәринин тәһлили илә әләгәлар олараг епитет һаггында шакирдлә-

рә мә'лумат верди (мә'луматда характерик чәһәт епитетни бәдин әсәрдәи ролунун мугајисәли шәкилдә шакирдләрин нәзәрһинә чатдырылмасыдыр). О, әввәлә әсәрдәи мүхтәлиф мәһалы епитетләрә долу олан ашагыдакы парчанш епитетсиз вә епитетли мәтһи јазылан иһи әјәни вәсәити лөвһәјә асды.

Епитетсиз мәти

«Тәбиәт јухусундан ојаныр, көјләр дә, јерләр дә рәнкләрә бојанырды. Јамачлардан бәһәшәләрни, даг чичәкләринин әтри сачылыр, агачларда чичәкләр ачылыр, отларын арасындан сулар сүзүлүр, гөңчәләрә, дүјмәчәләрә иһчиләр дүзүлүрдү». «Бу елләрин һәмншәлиг вәфалы һәмәкарлары турачлар, билдирчһиләр јазын елчиләрилә сәс-сәсә вериб баһары саламлајырдылар».

Епитетли мәти

«Тәбиәт гыш јухусундан ојаныр, көјләр дә, јерләр дә әлван рәнкләрә бојанырды. Јамачлардан бојну бүкүк бәһәшәләрни, алабәзәк даг чичәкләринин әтри сачылыр, агачларда рәнк-бәрәнк чичәкләр ачылыр. Мәхмәр отларын арасындан бұлур сулар сүзүлүр, гөңчәләрә, дүјмәчәләрә парлаг иһчиләр дүзүлүрдү». «Бу елләрин һәмншәлиг вәфалы һәмәкарлары халлы турачлар, хыналы кәкликләр, чил билдирчһиләр јазын шух елчиләрилә сәс-сәсә вериб баһары саламлајырдылар».

Мүәллим епитетни мәһна вә әһәмијјәтин мәтиләр үзрә сәчијјәләндирди. О, конкрет олараг көстәрдәи ки, епитетсиз мәтидә кәлиһилә һәр јаны бәзәјәи баһарын көзәллији, чичәкләрни рәнки, суларын шәффафлығы, гушлары бпрбириндән фәргләндирәи шәкли хүсусијјәтләр вә башга варлыглар олдугы кими көрүпмүр. Лакин епитетләрә верилән мәтидә әшјанын өзүнәмәхәус хүсусијјәти, көркәми, естетик хассәси, онлары һәртәрәфли көрмәјә имкан јарадыр. Лакин мөәллим А. Сәһһәтин «Јај сәһәри»ини тәдрисиндә епик әсәрләрә иһсәбәтәи шәрдә сөз әјәһлијини шакирдләр һисмәи чәтин көрдүкләриндән мугајисә пријомундан истифадә едилмәсини лазым билмәди. О, «гырмызы», «јумшаг», «көј», «аг», «өз», «бу» кими епитетләри ајрыча, сонра

вид олдугы сөзләрә бирликдә «гырмызы рәнк», «гырмызы атәш», «јумшаг, көј чәмән», «аг думанлар», «өз сүрүсүн», «бу јајлаглар» вә с. лөвһәјә јазды. Бу јолла, епитетләрин јаратдыгы образлары ајдынлашдырды вә көстәрдәи ки, бу әјәһлиг садәчә епитетләрә ишләдилән сөзләрә вә ја тәбиәтин бир мәнзәрәсинә анд дејил, бүтөвлүкдә јај сәһәрини тәсвирини јаратмагла сых бағлыдыр. Мүәллим епитетләр вәсәитилә јај сәһәри таблосунун чанландырылмасыны габарыг нәзәрә чатдырмаг үчүн шәри ифадәли охуду. Иһни белә тәшкһлидә шакирдләр бәдин вәсәитәрини тәбиәт образларынын һарадылмасындакы ролуну даһа ајдын дүјдулар. О, епитетләрини әшјанын әләмәт вә кејфијјәтләрини мүәјјәләшдирмәк кими хүсусијјәтләри илә шакирдләри таныш етмәкә јанашы, бу әләмәт вә кејфијјәтләр арасындакы фәргләри дә изаһ етмәји унутмады. Бу истигамәтдә мәнтиги епитетләрин мәзмуна көрә тәсвир епитетләрдән нечә фәргләндијини С. Рәһимовун «Медалјон» повестиндән кәтирдәи пүмунәләр үзрә шакирдләрин нәзәрһинә чатдырды. Әсәрдәи «кениш шүшәбәндли отаг», «медалјонлу гыз» кими характерик пүмунәләрдән бачарыгла истифадә етди. Бурада «кениш шүшәбәндли», «медалјонлу» отагы вә гызы башга отаглар вә гызлардан фәргләндирдәи үчүн мәнтиги епитетләр олдугы шакирдләрә дәрк етдирилди вә чох асанлыгла тәсвир вә мәнтиги епитетләрини фәрги ајдынлашдырылды.

Епитетләр һаггында шакирдләрин мә'луматларыны дәрһиләшдирмәк, әдәби биликләрини артырмаг мэгсәдилә шифаһи вә јазылы әдәбијјатда даим тәқрар едилмиш, бағландыгы сөзә ујушмуш бүтөв бир бәдин ифадә шәклинә дүшмүш «Күлүзлү», «Алјанаг», «Гүрбәт ел», «Ачы сөз», «Ширни дил», «Сыныг гәлб» вә с. епитетләри дә јери кәлмишкәң онлары нәзәрһинә чатдырды.

Тәкчә епитетләр дејил, бәдин тәсвир вә ифадә васитәләрни шакирдләрә һәмншә әләгәли шәкилдә өҗрәдилмәлидир. Одур ки, бәдин тәһликә һазырлыг мәрһаләсиндә, һәр шәјдән әввәл, тәсвир вәсәитәри арасындакы мүвафиг әләгәләр мүәјјәләшдирилмәлидир. Бир мәсәләни јадда сахламаг лазымдыр ки, епитет кими, тәшһийин дә,

метафоранын да эсасында мугајиса но бәизәтмә дајаныр. Мәсәлә, «Алмаз гашлы үзүҗүмү рәфингамә јадикар бердим» чүмләсіндә «алмаз гашлы» эпитетдир. «Ана үрәји, даг чичәји» һекајәсіндә һә «Уча дағларын алмаз кимн парылдајан гарлы тәпәләрнндән сис-думан чәкилрдин», бурада «алмаз кимн» тәшбейдир. Чүнки гарлы тәпәләр алмаза бәизәдилә. Бу чүмләдә «алмаз» «кимн» сөзүнә гошулараг тәшбей јаратмышдыр. Јахуд С. Вургуни «Гызыл шаһниләр» ше'риндә

«Тәрлан кимн» гыј вурараг
булудаардан-булудлара»
«Учур кедир шаһниләрим
думанлары јара-јара»

бејтиндә «Тәрлан кимн» тәшбейдир. Шаһниләр тәрлана бәизәдилә, онула мугајисә едилә. Бејти дәјишдириб тәрлан сөзүнү шаһниләрим сөзүндән әввал «Тәрлан шаһним» шәклиндә ишләткдә, тәрлан шаһнини һечәлијини, әсәс хүсуенјәтини ајдылашдыран эпитет јаранмыш олур. Ону да дејәк ки, һәр бәизәтмә, тәшбей адланмаз. Көрүндүјү кимн, тәшбей вәситә силә бир сурәт даһа чәли, парлаг көстәрилмәк үчүн башга сурәтлә гаршылашдырылар. Тәшбейн мугајисәләшдирикәи нәјин, нә илә вә нәјә әсәсән мугајисә едиләји вә тәшбейни санки, тәк, елә бил, куја, бәизәр вә с. кимн әдатларла бирликдә кәлдији шакирдләрә ајдылашдырылмалыдыр. Буунила бәрабәр бәдин әдәбијјәтдә чох ишләән метафораларын да (истипарәләр) изаһ едилмәси пис олмаз. Буна көрә тәшбей бәизәр метафоралар тез мугајисә едиләи шеј вә һадисәнин көстәрилмәдији вә әдатларын верилмәдији шакирдләрә чатдырылмалыдыр.

Мәсәлә, С. Вургуни «Муган» поемасында «Јени шәһәр»дә «Бурда нәфәс алыр бөјүк бир шәһәр», јахуд «Ајнабәнд евләрин ејваны сәрин», «Јују-нур гојунда ал шәфәгләрини» мисраларында «шәһәр», «евләр» писана бәизәдилә. Мугајисә едиләи тәрәф вә әдат верилмәсә дә, шәһәрини вә евләрини писан кимн нәфәс алмасы, јујунмасынын чәландырылмасы ифадә олунан фикрләрә әсәсән мугајисә едилә.

Бу мәгәдлә шифаһи халг әдәбијјәтында, нүмунәләрдән дә истифадә ет-

мәк олар, мәсәлә, «Ана үрәји, даг чичәји» һекајәсіндә «Ана гырх козәл гыла, огул да гырх икидә хан сарына чатанда күн хәји учалмышды», јахуд «Короглу» дастанында «Дамир-чиоглу күч берчәк Гыратла Дүрәт икисә дә галхды», «зәичирини бәнд еләјә билсә, лап дагы ди көјә чәкәр» парчаларындагы мубалигәләр бу чәһәтдән характерлидир. «Гырх козәл гыла», «Гырх икидә» ифадәләрини тәсирини артыран, дастанда «Лап дагы да көјә чәкәр» сөзләрилә дәмирчи оғлуну гүдрәтли, күчлү олдуғуну нәзәрә чатдыран мубалигәләрлә, әввалчә, шакирдләр үмуми шәкилдә таныш едилмәли, сонра онларын һансы образ, һадисә вә ифадәләрә мәхәсә олдуғу бир-бириндән фәргләндириләрәк ајдылмәлидир. Буунила Јанашы, итәр мубалигә, итәрсә дә башга бәдин тәсвир вә ифадә вәситәләрини дәриндән мәннмәдилмәсіндә сөз әјәлијиндән дә јарадычы шәкилдә истифадә едилә билә. Эпитет, тәшбей вә ја мубалигә әләгәдәр олдуғу сөзләрлә дәнә-дәнә шүүрлү тәкрар етдирилмәли, бәдин ифадә вәситәләри вәһдәт тәшкил едији һиссәләрлә бирликдә тәсәвүрдә чәландырылмалыдыр. Бу пријому реаллашдырмаг үчүн бәдин ифадә вәситәләринә анд нүмунә тәригилә габилјјәти олан шакирдләрә рәкјли әјәли вәситәләр чәкдирмәк дә мәгәдәујғун оларды. Ишин белә тәшкил бәдин вәситәләрини өјрәдилмәсінә, тәкрарына вә бу сәһәдә алынған билликләрини сис-тәмә салынамасына әлверишли имкан јарадыр.

Бәдин тәсвир вә ифадә вәситәләриндән бири дә метонимиядыр. Әкәр метафоралар онларда бир-биринә бәизәдиләи һадисәләр арасындагы реал әләгәнин олмамасы нәзәрә алынмагла өјрәдилрәсә, булардан фәргли олараг метонимиялар сөзләрини бир-бирини әвәз етмәси вә һадисәләр, арасындагы әләгәләр әсасында дәрк етдирилмәлидир. Мәсәлә, С. Вургуни «Азәрбајчан» ше'ри кечиләркәи шакирдләрә чатдырмаг ләзымдыр ки, «Күләчәкәи һәр бир заман, Азәрбајчан, Азәрбајчан» бејтиндә Азәрбајчан күләчәкдир ифадәсіндәки республиканын ады «Азәрбајчан» мәчәзи мә'нада ишләдилмишдыр. Бурада «Азәрбајчан» сөзү сәдәчә олараг «Азәрбајчан халгы» ифадәсини әвәз етмишдыр. Демәли, метафорадан фәргли олараг ше'рдә бир-биринә әләгәдә олан һадисәләр

үзәриндә бәизәтмә, ад дәјишмә метонимияны јаратмышдыр.

Шакирдләрә сәдә шәкилдә изаһ етмәк олар ки, тәшбей, метафора вә башга бәдин тәсвир вәситәләри кимн писан тәфәккүрүнү үсул вә хүсуенјәтләриндән сәјлән метонимия тәкчә сөзләри чәландырмагда дејил, тәсирли, образлы ифадәләр јаратмаг бахымындан да әһәмијјәтлидир.

Бәдин әсәрләрини дили сәнәткәрин дүнакөрүшү вә фикир әләминдән доғдуғу заман көзәл олур. Мәһз буна көрә дә сәнәт јазычылардан сөз усталыгына јијәләнмәји тәләб едир.

К. Д. Ушински јазыр: «Сөз личаг фикри дүзкүн ифадә едәндә јахшыдыр; сөз һә фикри о заман дүзкүн ифадә едир ки, башга дәриндән тиклиб әлә тахылан әлчәк кимн дејил, организмин өзүндән әмәлә кәләи дәрк кимн, о да фикир әсасында баш версин» (Сечилмиш педагожи әсәрләри, Азәрбәшр, Баки, 1953, сәһ. 87). Бу, бир тәрәфдән шакирдләрин бәдин сөз хәзипәсіндән баш чыхармаларына изаһ олмагы, дикәр тәрәфдән онларә өз дүшүнчә вә дүјғуларыны дүзкүн ифадә етмәји өјрәтмәк зорурәти јарадыр.

Һәр һансы бир әсәрин тәһлили заманы бәдин тәсвир вә ифадә вәситәләриндән тәкрар, бәдин суал, тәчәсүм, символ вә с. јери кәлмишкәи шакирдләрә изаһ етмәли, даһа дәриндән мәннмәдилмәсінә габәгчәдан зәмин јарадылмалыдыр. Бу вәситәләрини әсәрләрдә нәји бәзәдијини, нәјин тәрәвәт вә кејфијјәтини билдирдијини шакирдләрә баша сәлмаг, бу истигамәтдә әдәби билликләрини артырмаг, бәдин зөвләрини икишаф етдирмәк бахымындан чох вәчибдир. Һәр сөз јарадычылыгла Јанашы, ону ифадә едији мә'наын башга һиссә вә фикрләрәлә һечә бағландыгыны, бәдин сурәт вә лөвһәләри һечә әкә етдиријини мугајисәләшдирикәи мәгәдилә иши ардычыл вә системли шәкилдә гурмаг үчүн мубәфиг мөвзуларла әләгәдәр шакирдләр мубәһидәләрә, ахтарышларә сөвг едилә биләриләр. Мәсәлә, М. Ибраһимовун «Пәри хала вә Ленини» һекајәсіндәки Пәри халанын портретини шакирдләрини нәзәринә чатдырмаг мәгәдилә «Ону јамағлы гара сәтин дизлијинә, дирсәкләри чохдан јејилмиш боғазә гәдәр өртүлү гара көјнәјинә, гышы шахтасында, јаны истиһиндә ајағјалын кәзмәкдән

јаш-кәсәјә дәјиб муздур чарыгы кимн бәркимиш дабанларынә бахан олсәјди, дејәрдн ки, бу арвад дүнјәдә хош бир күн көрмәишдыр» парчанә охумаг ләзимдыр. Сонра изаһ етмәлидир ки, бәдин тәсвир вә ифадә вәситәләри олмадан образын портретини нә јаратмаг, нә көрмәк, нә дә дүјмаг олар. Мүәллини мәтидә олан образ јарадан эпитет, тәшбей вә рәмзләри (символлары) шакирдләрә тапдырмалы, ајдылашдырмалы вә әјәли олараг бәдинијин јарадылмасында бәдин тәсвир вә ифадә вәситәләрини ролуну она дәрк етдирмәлидир.

Бәдин тәһлил процесиндә тәсвир вәситәләри үзәриндә дајанмағын башга бир мүнүм әһәмијјәти дә вардыр. Бу да әсәрләрин дилиндә вә үслубунда бу вә ја башга јазычынын дүнакөрүшүнү јашадыгы вә әкә етдиријини дөврүн социал-шәраитини гыса, мәзмунлу характеристикасыны мугајисәләшдирикәи истигамәт вермәкдир. Бу чәһәтдән програм материалларында истифадә етмәк олар. «Гоча Тарзән» (Ә. һагвердијев) «Диларә» (Ғ. Ғаббарлы), «Одлу гылыч» (М. һүсәји) әсәрләри бу бахыдан сәчијјәлидир. «Гоча тарзән» һекајәсіндә мүәллиф мусигини күчлү вә тәһли ифасыны көстәрмәк үчүн мұхтәлиф тәсвир вәситәләриндән истифадә етмишдыр. Мәсәлә, «...Бир дә көрдүм, бир дәнә бүлбүл кәлиб мәннм гаршында битмиш ағачын будағында әјләшнб башлады чәһ-чәһ вурмага», «...Бүлбүл ағачдан сүрәтлә ениб, өзүнү тара чырпыб учуб кетди». Јахуд «о шикәстәни мән чалырам. О бармаг мәннм бармағымдыр» ифадәләри шакирдләрдә һәм мусигијә, мугамата дәрин мәһәббәт ојадыр, һәм дә онларә мусиги мәдәнијјәти ашылајыр. Вә јахуд «Диларә» һекајәсіндәки — «Еһ... буидаи сонра бу јазығларын күнү нә олачағдыр?» «Бәшир утанчаг көзләрини бир тәрәфә гачырды. Бу аралыг бахышлары тахчада гоша гојулмуш чәкәләрә илшиди. Бирдән-бирә нә һә хатыолајараг, һәнкүртү илә ағламага башлады...» парчасынын тәһлилиндә дөврүн социал-иғтисәди вәзијјәтини даһа парлаг вә емоционал шәкилдә ифадә едән бәдин тәсвир вәситәләрилә шакирдләри гаршылашдыра биләр. Бу чәһәтдән шәһәријәтдәки парча даһа мәгәдәујғундур: «Јазыг Бәшир ач ушағынын, көз јашларында боғулмуш галынын үзүнә динмәз-сөјләмәз бахырды».

Әдәбијат тәдрисиниң илк мәрһәзәсиндә бәдн тәсвир вә ифадә васитәләри һаггында верилән биләкләр сөн снпифдә программаны тәләбшә көрә система салынамалыдыр. А. Шангин «Мәктүб јетишмәди», С. Рүстәмни «Чапајев», С. Вургунун «Азәрбајҗан», Н. Хәзриниң «Күнәшнә бачысы» вә с. әсәрләр бу мәһәтдән даһа характерикдир. Одур ки, мүәддәмләр кәрәк әввалчәдән бәдн әсәрләрдәки тәсвир васитәләринә аңд ән долгун парчалар сечснпәләр. Мәсәлән,

«Чап, о чапсың, мән чапым, сән чап,
гәј биз дә чапаг,
Чап кәләчәк күнләрин әлидән
сөвинч гапаг».
«Аман—Чапај—о гызма күнәш
батды суларда,
Чапај! Чаваб вер, Чапај, сәјлә
һардасан, һарда?
Нә Чапај чаваб верди, нә дә
бу гаңлы сулар...»

«Ләвкәраның күлү рәнк-рәнк, јур-
думузун гызларытәк», «Гышын доңлу-
ручу бир күнү иди. Сојут гылынч ки-
ми кәспрдә», «Көјләр јаслы адамлар
кими гара чаршаба бүрүшмүш, дағлар,
чәлләр дә әг кәфәнлә өртүлмүшдү»

«Дәг сүкут ичшдә, үмман дүшүнүр
сәни көрүрәм»

Мил хиффәт ејләјир, Муган
дүшүнүр
сәни көрүрәм» вә с.

Тәчрүбә көстәрпир ки, тәкрирләриң, тәшбәһәләриң, епитет, метафора вә г. бәдн васитәләриң јаратдыгы образлары шакирдләриң тәсәвүрләриңдә чәнләндирмаг, бәдн васитәләриң бир-бириндән нә илә фәргләндијини мүәјјәләшдирмак хүсусилә вәчибдир. Шакирдләр бу бәһәтмәләри, мүгајисәләри, бәдн тәјинләри јахындан дүјмәсә, һаггында дүшүнмәсә, бәдн тәсвир васитәләриңни јаратдыгы образлары да там көрә билмәз.

Тәдрис процесиндә бәдн васитәләр үзрә иш мәһз белә мүгајисәли шәкилдә апарылдыгда бәдн тәсвир вә ифадә васитәләриңниң характерик хүсусијәтләриңни, о чүмләдән епитетни әшјалары ивәһ етдијини, тәшбәһни әшјалары гаршылашдырдыгыны, һәмчинин мүбәлиғәниң бир әшјаның башгасындан үстүлүјүнү көстәрдијини, образ, һадисә вә ифадәниң тәсвир күчүнү артырдыгыны өјрәнмәјә әлверишли имкан јараныр.

Шакирдләриң әсәриң дили вә поэтик васитәләриң үзәриңдә мүнтәзәм ишләтдикдә оңлар әдәбијатын е'чәзкар ролуну даһа дәрнәдән дәрк едә биләләр.

апарылмасыны, дил васитәләриңни сечилмәснни вә с. асаңлашдырмыр.

Шәкил үзрә иш даһа чох снпиф шәрантиндә (һ мин иш музейләрә, рәсм галерејасында, сәркиләрдә вә с. апарылма биләр) апарылдыгындан тәсвир олуған ејни аңы, һадисә вә аламәти шакирдләриң дәнә-дәнә мүшәһидә етмәси, тәәсүратларыны дәгнләшдирмәси, гејдләр апармасы үчүн кенши имкан јараныр.

Ишнә мүәфәғәтләти тәшкили рәсм әсәриңни сечилмәснндән чох асылыдыр. Мүәддәм снпифи сәвијәснни, программаны «Рабитәли интгн инкишафы» бәлмәснниң тәләбләриңни вә тәдрис олуған дил һадисәләри һаггындаки биләкләриң нәзәрә алмагга јәнәшә, тәлимни гаршысында дуран тәрбијәви мәгсәднә һәјәтә кечирилмәснни дә нәзәрә алмалыдыр. Тәәсүф ки, дил-әдәбијат мүәллимләриңниң чоху шәкил үзрә ишнә үстүлүкләриңни ләзимиңчә гнјмәтләндирмир, бундан чох лә, әдәтән IV—VI снпифләрдә истифада етмәклә кифәјәтләндирләр. Әксәр һалларда ишә үчүн бәснәт, күндәлик мәншәти, мәктәб һәјәтиңни, тәбиәт мәнзәрәснни тәсвир едән шәкилләр сечилдији һалда, јүксәк ичтиман-снјәси мәзмуилу, халгымызың бәјүк идеаллар угрундаки мүбаризәснни әкә етдирән рәсм әсәрләриңә мүрачнәт едилмир. Белә ишәләрә һазырлыгың јалпыз шәкил үзрә ишлә мәһдудлашдырылмасы да јүксәк нәтичәләр әлдә едилмәсннә мәңе олур. Нәтичәдә шәкил үзрә шакирд ишәләри шәкилдә көрүнәләрнә садәчә «охунмасындан», «садаланмасындан» кәнара чыхмыр.

Ғабагчыл мүәллимләриң тәчрүбәсн көстәрпир ки, VI—VIII снпиф шакирдләриң пролетариатын даһи рәһбәри В. И. Ленинни һәјәт вә фәалнјәтиңни, Бәјүк Октябр сосналист ингилабының кечдији јолу вә һәлијәтләриңни, Бәјүк Вәтән мүһарибәснндә совет халгының, ајры-ајры совет вәтәндашларының көстәрдији мәнәснз рәшәдәти, халгларың сүлһ угрунда, демократија угрунда мүбаризәснниң, өлкәмнзн јенидәнгурма јолундаки инамлы, мөһтәшәм әддәмларының, халглар достлугуну, бу күн бәшәријәти һараһат едән актуал проблемләри вә с. әкә етдирән тәсвирнә иччәсәнәт әсәрләриң үзәриңдә ишә дә һәвәслә гошулулар. Мәгсәдәүјгун һазырлыг апарылдыгда, шәкил үзәриңдә ишнә интг бачарылары вә вәрдишләриңниң фюрмалашды-

рылмасы илә, шакирдләриң мүтәлиғәси илә әләғәләндирдикдә, рәсм әсәрләриңни мәзмуунуну ачылмасында әмосионал тәсвир јарадан дикәр васитәләрдән (бәдн сөздән, муейгидән, кино-һәлгәләрдән вә с.) истифада етдикдә шакирдләр марағлы, долгун ишәләр јазә билирләр.

Шәки шәһәр I нөмрәли мәктәбн VII снпифиндә дил-әдәбијат мүәллими Әбил Зәјналонун бу сәһәдәки иш тәчрүбәсн тәғдирәләјигдир. О, шәкил үзрә ишәләриң апарылмасында јухарыда гејд етдијиниң объектив чәтипликләри нәзәрә алараг, өт јарадычы фәалнјәтиңдә мүәјјән систем јаратмаға чалышыр. Бу системдә, бизчә, нә икә бир оријиналлыг, мәгсәдәүјгунлуг нәзәрә чарпыр.

Әбил мүәллим рүбүн әввәлиндә вә ја ишә јазыја һазырлыг дәрснә 10—15 күн галмыш шакирдләрә Ә Әлпәлиниң «Мәлим нәғмәкар биби», Ч. Новрузун «Итмиш кәндиң һағыллари», Ә. Бабајеваның «Јанар су», Ч. Әлибәјовун «Лал һарајлар», И. Кәмениковичниң «Јашамаг гадағандыр», Ф. Миронун «Бизн унутмајын, ишәләр», С. Рүстәмни «Хатырләјил» вә с. әсәрләриңнә охумагга тапшырыр. Мәктәб китабханасы илә әләғә јарадараг, һәр бир шакирднә һәмнә әсәрләрдән, һеч олмәсә, бирини охумасына һәл олур. Јазыдан әввәл ишәдә әсәс фикриң мүәјјәләшдирилмәсн, план тәртиби, һәңсы дил материалларындан истифада едилмәсн вә с. үзрә мүвәфиг иш апарыр. Даһа сонра ишәниң (тәғдим едилчәк таблонун) мөвзусу илә сәсләшән дидактик материаллардан истифада едир.

I-чи дәрс. Исмн бирләшмәләрә аңд чалышмалар үзәриңдә иш. Ев тапшырыларының ичрасы јохланылдыгдан вә кечмиш мөвзу сорушулдугдан сонра ашағыдаки чалышмалар үзәриңдә иш апарылыр.

Чалышма I. Мәтнн охујун. Исмн бирләшмәләри сечнб, башлангыч формасыны, һәңсы нөвә аңд олдугуну мүәјјәләшдирни (мәтн кодоскопла цүмәјиш етдирилр).

Күндүзү сәвинчснз, кәчәси һараһат, чәрәји ачы иди бу илләриң. Дәли күлөкләр шәһәриңә мүһарибә кәбусу чән атса да, ајаг ача биләмишди, аңчаг онун алову һәфәси бу јерләриң торпагыны, дашыкы һәлә үзәгдән гарсымышды. Бу јерләриң гәдәмләри, өлснз-ајагсызлары, мәтснз бәјүкләшмиш ушағлары мүһарибәниң бүтүн мөһрумнјәтләриңни чнјинләриңдә дашыјырды...

Шәкил үзрә ишәләрә һазырлыгың тәшкили тәчрүбәснндән

Мәһәррәм МӘММӘДОВ
Азәрбајҗан ММТИ Шәки филиалының кабинет мүдирн

Јазылы вә шифәһн рабитәли интгн инкишафы үзрә апарылған ишләр снпифиң рәсмәснндә шәкил үзрә ишәләр әзүңмәхсус үстүлүкләриңә көрә хууш јер тутур. Ахы шакирдләр рәсм әсәрләриң илә һәлә ибтидан снпифләрдән, һәттә кичик јашларындан танышдырлар. Оңлар мараг дәирәләриңә ујгун рәсм әсәрләриңә дәнә-дәнә тамаша етмәји, һәјранлыгга бахмагы хошлајырлар. Бу, оңлардә мүәјјән һиссләр дүјгулар ојадыр. Ал-алван, күллү-чнчәкли баһары тәсвир едән шәкилләр оңлары сәвиндирисә, тәбиәтнә чылпаг, тар-мар едилмиш мәнзәрәснниң па-

јазың сонуну тәсвир едән шәкилләр көстәрләудир. Шакирдләр снпифә шәкил әкәтирилмәснни әламәтдәр бир һадисә ки ми гаршылајыр, шәкил үзәриңдә коллектив ишә һәвәслә гошулулар. Шәкилдә тәсвир олуған адамларың снфәтләриңдән оңларың әвәл-һәлијәтиңнә охумагы бачарырлар. Шәкилдә даһа чох нәјин мүшәһидә етмәчәјиниң нәјә диггәт јетирилчәјини шакирдләрә шәклиң өзү вә оңун ады диктә еди. Бу икә өз нөвбәснндә ишәјә һазырлыг ишннә мүшәһидәниң тәшкили вә оңун истигамәтләндирилмәснни, мәтнн мәзмууну үзрә иш

ларда табият арасындагы үзгүчлүгү
һансыг наситаларда ифадэ едилди?

Ш. — Јај фэстн олмасына бахмајараг, һава сариндир. Көјүн үзүнү бу-
лудлар өртүб. Эсеп сарин күләк га-
дыларын палтарларыннын этэклэрини
јелләдир. Санки бу сарин күләк да,
бу гара булудлар да онларын чанына
мүһарибэнин сазыгымы катирмиш, вар-
дыгыны мүһарибэ хэбэри илэ сарсит-
мышдыр. Табияттин санки туфан баш
верэчэтин билдирэн бу вазийјетн га-
дыларын дурушундагы үмидсизлијин,
сифэтлэриндеки кэдэрин, көзлэринде-
ки гөзөб вэ иифрэттин тэсирини аһа
да артырыр.

М. — Шәкилдэ нэ үчүн даһа чох га-
дылар вэ ушаглар тэсвир олуиуш-
дур?

Ш. — Аһи кишилэр чэбһэјэ кетмиш-
лэр. Арха чэбһэдэ онларын гадылар
авоз едирлэр.

М. — Шәкилдэ кишилэрин тэсвир
едилмэмэси сиздэ һансы тэссүраты
јарадыр?

Ш. — Бу, биздэ, тэклик, кимсэсиз-
лик, архасызлыг дујгуларынны арты-
рыр, бахдыгча галбимизни агыр бир
гүссэ вэ кэдэр бүрүјүр.

М. — Ушаглар, гадыларын дуру-
шуну, бахышыны, сифэтлэриндеки
ифадэни бир даһа диггэтлэ нэзэрдэп
кечирин, онларын кечирдији дујгула-
ры «сохумага» чалышын. Онларын һэр
бири һаггында нэ дејэ билэрсиниз?

Шакирдлэр јардымчы суалларын
көмөји илэ чаваблар верирлэр:

—Онлар кэдэрлидирлэр. Дәһшәтли
һадисә — фашистлэрин ханчәсинэ
өлкәминзә баггыны онлары сарсит-
мышдыр.

—Эрлэрин, огулларын, нэвэлэрин,
гардашларын чэбһэјэ кетмәси онлары
санки чашбаш салмыш, бир аһлыг да
олса, аллэрини ишдәп сојутмушдур.

—Өндэ дајанан гадынын сифәтиндә
гөзөб, дүшмәнэ сонсуз иифрәт ифадә
едилмишдир. Сифәтинин кәриллиш
әзәлэрин, сол олинин сыхилмыш јум-
ругу, гызармыш көзлэри биздә бу тә-
сирн ојадыр.

—Кејимн — аг чаларлы долу, сары
јајлыгы, белинэ багладыгы сачагы
јуи шал онун дүшмәнэ иифрәтн илэ
јанашы, һәм да бу ачы хэбэри мәр-
диклә гаршыладыгыны, гәлэбәјэ ина-
мыны, гәлэбә уғрунда мүбаризәјэ һа-
зыр олдуғуну ифадә едир.

—Онун архасында дајанмыш јошли
гадын аллэрини јухары галдырмыш-

дыр. Үмидини көјләрә баглајан бу га-
дын санки дүшмәнн гаргыјыр, көјләр.
дәп илдад истәјир.

—Саг тәрәфдә дајанмыш, көрпә
ушагыны архасына сарымыш галын
агләјыр. Онун јанындагы агсачлы го-
ча гадын да аллэри илэ үзүнү өрт-
мүшдур. Онлардан биринин оглуну, о
биринин әрнин чэбһәјэ апармышлар.
Санки үрәклэриннэ сыгышмајан агыр
дәрдлэри көзлэриндәп ахыр. Ананын
күрәјинэ сарымыш көрпәнин да көз-
лэриндә горху, гүссэ илр.

—Сол тәрәфдә дајанмыш гадылар
да һәјчәчилидырлар. Онлардан бири
аллэрини сипәсинэ сыхмышдыр. Санки
бу јолла сипәсини дешиб чыхмаг ис-
тәјән үрәјини сахламаг истәјир. Көз-
лэриндә агры ифадә олуиушдур.

—Сол тәрәфдә дајанмыш икинчи
гадынын дурушу, бахышы, үмидсиз-
лик ифадә едир, елэ бил, башланан
гара күнлэрини әввәлчәдәп көрүр. Бу
ачы талә, бу гара күн онун аллэрини
һәр јердәп үзмүшдур.

—Балача гызын јашына хас олма-
јан дүшүнчәли дурушу вар. Бели азча
әјилмишдир. Јај күнү олмасына бах-
мајараг, санки үшүјүр. О, апасынын
јанында дајаныб. Адама елэ кәлир ки,
бу балача гыз өз апасыны чэбһәјэ јо-
ла салыб. Санки өзү-өзүнә дүшүнүр:
«Атам һара кетди, нечә олду?» Мүһа-
рибэ бу балача гыз үчүн ата иткин-
дир, јетимликдир.

—Арха планда, ферманын габагы-
нда да гадылар топлашыблар. Ола-
рын јанында бир киши дә көрүнүр.

—Таблоја бахдыгча дүшүнүрсән:
«Бир даһа мүһарибэ олмамалыдыр.
Гадылар әрсиз, апалар өвләдсиз,
ушаглар атасыз галмамалыдыр. Бу-
түн дүнјанын халглары әл-әлэ вериб
сүлһү горумалыдырлар.

—Үзлэриндә гүссә, дурушларында
үмидсизлик ифадә олуиан бу инсан-
лара бахдыгча тэссүфләннрән. Аһи,
сезинч, фәрәһ инсанлара даһа чох ја-
рашыр. Онлар хошбәхт, фираван јаша-
мага даһа чох ләјигдирлэр. Инсанн
әмәли һәмншә абадлыг, көзәллик јә-
ратмалы, мүснбәтлэрини, фәлакәтлэ-
рини, мүһарибә дәһшәтлэринини гаршы-
сына мөһкәм сәдд чәкмәлидир.

Сонра мүәллимин рәһбәрлији илэ
шакирдлэр јарадычы ишә үчүн баш-
лыг сечирлэр. Белә адлар тәклиф
едирлэр: «Гырх бирин ијуну», «О ил-
лэрин ачысы», «Сәссиз һарајлар»,
«Мүһарибә... мүһарибә», «Сүлһә кә-

лин еј инсанлар». «Инсанлара сүлһ
лазымдыр». «Бир табло өнүндә дү-
шүнчәләр» вэ с.

Тәклиф олуиан башлыглардан даһа
мүвәсиб оланлары дөһдә гејд едил-
ди. Мүәллим һәмнн мөвзулардан бири
әсасында ишә јазмагы тапшырди.

Шүбһәсиз ки, белә олдугда һәр бир
шакирдә өз тәссүратларына, дүшүн-
чәлэринә даһа үзгүн, даһа мүвәфиғ
мөвзу сечмәк үчүн имкан верилр.

Әсарла даһа јахиндан тапыш олмағ
үчүн шакирдләрә М. Нәчәфовун «Ми-
кајил Абдуллајев» китабындан вэ
Азәрбајчан Совет Энциклопедијасы-
нын биринчи чилдиндәп истифадә ет-
мәк төвәсијә олуиу. Дәрәдәнкәнар
пахтларда шакирдлэрин ишәлары нэ-
зәрдәп кечирилди вэ онлара фәрди
мәсләһәтләр верилди. Нәтичәдә онла-
рын әкәријјәти ишәны јүксәк сәвиј-
јәдә јеринә јетирдилэр. Нүмунә үчүн
икисинин мәзмуну илэ таныш олаг.

БИР ТАБЛО ӨНҮНДӨ ДҮШҮНЧӨЛӘРИМ

Будур, ијун күнлэриндәп сөһбәт ачан бир
табло көзлэрим өнүндәдир: Микајил Абдул-
ләјевин «Гырх бирин ијуну» таблосу. Бајагдан
бахырам. Көзлэримн чәкә билмирам. Бахдыг-
ча үрәјим сыхылыр, гәлбим кәдәрлә долур.
Көзлэрим бир бахыша, бир дуруша илишиб
галыр. Мәғрур дајанан, сифәтиндә гөзәб,
иифрәт ифадә едилән бу учабәј гадын бизим
Көјчәк нәнә-дејилми? Балача икән онун мү-
һарибә һаггындагы хәтирәлэрини чох ешит-
мишәм. Көјчәк нәнә дејәрди ки, әри Кәрәмн
чэбһәјэ јола саланда бирчә илин кәлинијмиш.
Хәлвәтә дүшөндә ичин-ичин әләды. Амма
дөздү... Дәрдинн һәч кәслә бөлүшмәди. Баш-
галарынын да дәрдинә шәрик олду.

Онун јанында дајаныб, үз-көзү гырышмыш,
өллэрини јухары галдырараг дүшмәнн гаргы-
јән, аллаһдан имдәд истәјән бу гоча гадын
да, дејәсән, Түкөз гарыдыр. Гоншулуғда ја-
шајыр. Инди бели бүкүлүб, јүздән әртыг ја-
шы вар. һөлә дә гулаглары сәсдә, көзлэри
јолдәдыр. Оғул јолу көзләјир.

Һөлә о бириләрә нэзәр сәлаг. Көз јашла-
рыны сахлаја билмәјән Пәри биби, һүрү га-
ры, Әсмәр нәнәм. Нечә дә бир-бирлэриннэ
бөзәјирләр! Санки һәмнн агыр күкләрдә он-
лары нечә тәсәввүр едирәмсә, өлөчәдирләр.

Бәс бу балача гыз кимдир? Јај күнүндә ча-
нына үшүтмә дүшән, јетимлијин ачылыгын-
дан гәдди өјилән бу гызмыгаз нә тез гоча-

лыб, дизлэри нә тез бүкүлүб! Санки бачы дә-
јиб чәғирмәг истәјирәм. Сән нечә дә бәчим
Күлшәнә бөзәјирсән. Күлшән бачымын үзү-
дән сезинч, додағларымдан күлүш өскнә ол-
мур. Бәс санки күлүшүмү, сезинчини ким
өлиндән алыб, гәчәдими ким гырыб! Узәг-
лардан гулагыма сәсләр кәлир: Мүһарибә-
Мүһарибә...

Бәли, бу әсәрә бахдыгда мүһарибәнин дәһ-
шәтлэрини өмүрдә мүһарибә кәрмәјән биз
ушаглар да дујруг. Мүһарибә бир едәминн
бөдбәхтлији јок, бәшәријәтин фәлакәти, ин-
санлэрын фәқиәсидир. Еј инсанлар, әл-әлэ
верин, бу фәрјәдларын, бу мүснбәтлэрин гар-
шысына бир сәдд чәкки. Мөһкәм бир сәдд!

«ГЫРХ БИРИН ИЈУНУ»

Һаггында даһышәчәғым әсәр белә едлән-
дыр. Көркәмли совет рәссамы Микајил Аб-
дуллајев бу әсәриндә 1941-чи илнн ијун күн-
лэринн тәсвир етмишдир.

Гадынлар ферманын һәјәтинә топлашыш-
лар. Тутулуш күләр, өзән сарин күләк ки-
дичә күчлү јәғшы кәтирчәк. Гадынларын әһ-
валы илэ табиятдагы бу үзгүнлүг шәклин тә-
сирини даһа дә артырыр. Диниб-даһышан са-
мәсә дә, һәр гәлбнн сөзү, һәр үрәјин титрә-
јиш бахышлардан охунур. Лап ондә дајан-
мыш гадынн бахышында дүшмәнә иифрәт
вэ гөзәб вар. Јумругланмыш өлики белинә
гојмушдур. Белинә јун шәл бәгламыш, чәф-
рәји чаларым аг палтар кејинмишдир. Сары
шаллы бу гадын санки өз гардашыны чэбһә-
јә јола салмышдыр.

Онун јанында — сағ тәрәфдә дајанмыш
кәнч гадын көрпә ушагыны архасына сары-
мышдыр. О дә јанындагы јашлы гадын да
көз јашларыны сахлаја билмир, сәссизчә ә-
ләјирлар. Солдә дајанан гоча гадын өллэри-
ни көјә галдырмышдыр. Додағлары нә исә
пычылдајыр.

Онун солунда дајанмыш, һәр ики әлини си-
нәсинә сыхмыш чаван гадын санки боғазына
јыгылмыш гөһәри удмағ истәјир.

Сол тәрәфдәки кәнч гадынн дурушу үмид-
сизлик, чашгынылығ ифадә едир. Адама елэ
кәлир ки, бу гадынн дизлэри елэ индичә
үзүлөчәк.

Онлар огулларыны чэбһәјэ кәндәрмиш ана-
лардыр, гардаш јолларына һосрәтлә бахан
бачылардыр.

Һөлә бу балача гыз... Онун дурушу, онун
бахышы гәлбимизн даһа чох үшүдүр, бизн
даһа чох дүшүндүрүр. Гара күн ону нә тез
јахалады! Бу гызын белкнн бүкән ата һосрә-
ти дејилми?

Истәдәдлы рәссамын мәһарәтлә јаратдығы
бу таблонун алтында һәч бир гејд олмасајди
белә, ону јалныз бу чүр адландырмағ олар-
ды: «Гырх бирин ијуну».

формасындагы мұхтәлифлик объектив сәбәбләрдән ирәли кәлир.

Күлүш баиғаларына гаршы кинајәли, проија илә данышаркәи бир нечә үзидән ибарәт әмр чүмләсиндән истифада едир. О, рәғибини ајылтмағдан өтрү бу үсулу сечир. Ләкин рәғибләри онун гаршысында өз күчсүзләүкләрини етираф етмәкдән утандығлары, хәчөләт чәдикләри үчүн «Күлүш», «Күлүш» демәклә кифајәтләширләр ки, бу да сәдә формалы әмр чүмләләрини ишләпмәсинә сәбәб олур.

Бурадан чыхан нәтичә ондан ибарәтдир ки, әдәби әсәрләри дили бахымындән, һабелә лингвистик мөвзуларда апарылан ишәләр бири дикә-

рини тамамлајан ејин иш һөнүдүр. Нә диләна (катәгоријасыз, гәјдә вә гапунесыз) әдәби материал мұәјјән мәтәдән ифадачиси ола биләр, иә да әдәби материалсыз һәр һансы диләлик гәјдәсини сүбута јетирмәк, шәрһ етмәк мүмкүндүр. Она көрә да дифференциал тәлимини мәктәбләримиздә ајағ ачдығы, програмда РНИ-јә кәиш јер верилдији индики вахта да бу типлик ишәләрә дигр бәчарығларын ашылаиына мұнтәзәм диггәт јетирмәји өз һәмкарларыма да мәсләһәт көрүр вә буиунла да онларын методик арсеналларынын зәкииләшидрилмәсини арзулајырам.

Тәлимдә техники васитәләрдән истифада

тәчрүбәсиндән

Низами ИСМАЈЫЛЗАДА

Азәрбајҗан ЕТНЕН-нин тәлимини техники васитәләри шө'бәсини мүдир,

Галәә АХУНДОВА

Азәрбајҗан ЕТНЕН-нин елми ишчиси

Мә'лумдур ки, информасија васитәләри мұәллимини, әнләни вә ичтимајјәтин фәәл вә даими көмәкчиси олмадыр. Мағлы оларәг телевизия вә радио илә тәдрис вериләшләрини кәишләндирилмәси, онларын мәзмунун јахшылашдырылмәси тәләб олуур.

Республикамызда тәлим процесиндә техники васитәләрдән дүзкүн истифада едән оларын сирләринә дәриндән бәләд әли мұәллимләрдән бири до Лерик рајону Азәрбајҗан кәнд орта мәктәбинин мұәллими Сәфәр Әмәнуллајевдир.

Биринчи нәбәдә Сәфәр мұәллим бу тәләбә рияјәт едәрәк өз дәреләриндә ајри-ајры техники васитәләрдән сәмәрәли вә дүзкүн истифада етмәјә чалышыр. О, һансы техники васитәдән һансы мөвзунун тәдрисиндә нечә тәдбиғ едәчәјини габағчадан планлашдырыр. Мәсәлә, мұәллим IV сифидә Азәрбајҗан дили дәреләриндә «Фонетика» бәһсини тәдрисиндә магнитофондан кәиш истифада едир вә буиунла шакирдләри һәлә ибтидан сифидә

инфиләрдә алдығы нәзәри биликләри кәишләндирилмәсинә һәһл олур, сәһт вә сәһитләри фәргли хусусијәтләри онлара бәши сәһт. Тәләффүз едәркән сәһтләри үчүн ағыз бөһлуғунда мәнәәләрә раәт кәлмәдијини әјани сурәтдә мәһимсәдир вә шәһ едир ки, сәһитләрдән фәргли олар сәһтләри истандәһ гәдәр узатки олар.

Шакирдләр а, ы, о, ө, у, ү, ә, и сәһтләрини уәбдарәг тәләффүз едирләр. Бу вахт мұәллим шакирдләри чәһ быны магнитофон лентинә көчүрүр. Шакирдләрдә олар ишә инам ојатки үчүн магнитофон лентинә јазылаи материал сәләндириләр вә онлар сәләләрини диләјир, сәһт вә сәһитләри фәргли бир даһа әјани сурәт дәрк едирләр. Сәфәр мұәллим тәһ сәһт вә сәһитләри фәрглини өјрәһ мәсиндә дејил, сәләләри дүзкүн тәләффүзүндә, тәләффүзчә ујғун олар сәһтләри (у-ү; о-ө сәләләрини) вә ја вә чинкиятли сәһитләри гаршылаи јазылаиш вә дејиләшәһи шүрә сурәтдә мәһимсәһилмәсиндә да магнитофонун имканларындан кәиш истифада едир.

Бу һәлдә мұәллимин сәһи дикторуи сәһинә гарышыр вә һәр ики изләһат тәләм-тәләсик, бәһгә чүр десәк, бәһдан сәһду апарылыр.

Белә вәзијәтдән чыхмағ үчүн Сәфәр мұәллим «КПШ-4» маркалы кинопроекторуида чүзәһи дәјишиклик едәрәк проблемә һәһл етмишир. һәр һансы тәдрис филминин нұмајиши заманы Сәфәр мұәллим истәдији кадри екранда сәһләјир вә шакирдләрә еһтијач дујулаи мә'лумати, јахуд онларын вердији суаллара чәһәб верир. Бу, мәһимсәһини сәмәрәлилијини даһи да артырыр, екранда сәһләиәһән һәр һансы бир кадр шакирдләри јәдәһиәһә һәкк олуур.

Сәфәр мұәллимин өз дәреләриндә әһ чох истифада етдији техники васитәләрдән бири да кодоскопдур. Мұәллим тәчрүбәдә белә бир гәһәтә кәлмишир ки, кодоскопла ишләдикдә шакирд јәһиә сәз, сәз бирләшмәси вә ја чүмләһини алтында вә јахуд үстүндә ишәрәләр гәјур. Бу, бир тәрәфдән дәрәһи иһтенсивлијини артырыр, дикәр тәрәфдән һәмһиә көзләһән нәтичәһи вермир. Шакирди јазы тахтасында ишләтмәкдә мәгсәд онун нәзәри билијини практик чәһәтдән јохләмағ вә онларын иһфаһи вә јазылаи иһтәрдәһиәһини иһкишәф етдирмәкдир. Мұәллимин кодоскопла јазы тахтасында сәлдәгы һазыр материал бә'ән шакирдләри фәһллыгыны әзәлдир. Мұәллим өз тәчрүбәсиндә белә мұһәһидәләр апармишир:

1. Шакирд она тәһиш олмајан оғдан вә гыз сәһини даһа миврағла диләјир.

2. һәр бир шакирд магнитофондагы сәһи диггәтлә диләјир, јолдашынын јазысына бәјлаиыр, вахт өтирмир.

3. һәр бир шакирд јахшы билир ки, магнитофон керидә гәһмиш шакирд үчүн јенидән сәләндирилмәјәмәк, он көрә да даһа диггәтли олур.

Сәфәр мұәллим тәдрис кинофильмләриндән да мәгсәдјәһлү истифада едир.

Мұһәһидәләр көстәрир ки, тәдрис кино фильмләриндән истифада иһиңдә мұәллимләр бир чәһиһликлә раәтлашырлар. Мәктәбләримиздә мөвчуд олар кинопроекторларда нұмајиши сәһләјиб кадр үзәриндә изләһат иһи апармағ мүмкүн олуур, буна иә бәјүк еһтијач пардыр. Филмин нұмајиши процесиндә кадр дајандырылмадыгда мұәллим габағчадан тәләм-тәләсик хәбәрдарлығ етмәјә вәдәр олуур. Мәсәлә, «М. Ф. Ахундов» филмин нұмајиши етдирәркән мұәллим сонраки еһизод һағгында дејир:

—Ушағлар, иһди диггәтлә фикир вериң, руһаниләр Ахундова нечә иһфратлә бахырлар.

Вә јахуд, кадр нұмајиши етдириләркән мұәллимин да сәһи кәлир:

—Ушағлар, диггәт јетирсәһиң, руһаниләри Ахундова нечә иһфратлә бахдыгыны көрәрсәһиң.

Бу һәлдә мұәллимин сәһи дикторуи сәһинә гарышыр вә һәр ики изләһат тәләм-тәләсик, бәһгә чүр десәк, бәһдан сәһду апарылыр.

Белә вәзијәтдән чыхмағ үчүн Сәфәр мұәллим «КПШ-4» маркалы кинопроекторуида чүзәһи дәјишиклик едәрәк проблемә һәһл етмишир. һәр һансы тәдрис филминин нұмајиши заманы Сәфәр мұәллим истәдији кадри екранда сәһләјир вә шакирдләрә еһтијач дујулаи мә'лумати, јахуд онларын вердији суаллара чәһәб верир. Бу, мәһимсәһини сәмәрәлилијини даһи да артырыр, екранда сәһләиәһән һәр һансы бир кадр шакирдләри јәдәһиәһә һәкк олуур.

Сәфәр мұәллимин өз дәреләриндә әһ чох истифада етдији техники васитәләрдән бири да кодоскопдур. Мұәллим тәчрүбәдә белә бир гәһәтә кәлмишир ки, кодоскопла ишләдикдә шакирд јәһиә сәз, сәз бирләшмәси вә ја чүмләһини алтында вә јахуд үстүндә ишәрәләр гәјур. Бу, бир тәрәфдән дәрәһи иһтенсивлијини артырыр, дикәр тәрәфдән һәмһиә көзләһән нәтичәһи вермир. Шакирди јазы тахтасында ишләтмәкдә мәгсәд онун нәзәри билијини практик чәһәтдән јохләмағ вә онларын иһфаһи вә јазылаи иһтәрдәһиәһини иһкишәф етдирмәкдир. Мұәллимин кодоскопла јазы тахтасында сәлдәгы һазыр материал бә'ән шакирдләри фәһллыгыны әзәлдир. Мұәллим өз тәчрүбәсиндә белә мұһәһидәләр апармишир:

1. Шакирд дәрәһи нәзәри чәһәтдән тәһ өјрәһи вә дәһикләрини мисәлләрлә сүбүт етмәјә чалышыр. Белә шакирдләрдән дәрә сорушдыгда кодоскопла ишләмәк мәгсәдә мұваһиғдир.

2. Шакирд мәтин даһишыр, ләкин мисәл көстәрмәјә чәһиһлик чәһир. Мұәллим сәјләдији мисәллари иә әсәһлығла тәһлил едир.

3. Шакирд мәтин сәјләјир, ләкин дәрәһикдәһи мисәлләрлә кифајәтләшир.

4. Бә'ән шакирд мәтин өјрәһи. Ләкин дәрәһикдәһи мисәллари ачә дәјишидримәкдә фикрини һәбәт етмәјә чалышыр.

5. Шакирд мәтин даһишыр, фикрини јәһиә өз мисәллари илә һәбәт етмәјә чалышыр.

—Дејиләһләрә нәзәрә алмағла мұәллим кодоскопла иһи тәһкил едир вә

тәчрүбәни көстәрдиң киңи, яхшы нәтиҗәләр эдә едир.

Үмумијјәтлә, әдәбијјәтн тәдрисиндә јери кәлдикчә кечилән мөвзулар әсәсиндә чәкилмиш тәдрис филмләрн, телевизија вә кинофилмләриндән дүзкүн истифадә етмәк сәмәрәли нәтиҗә берир.

М. Ф. Ахундов — 175

М. Ф. Ахундовун һәјатынын өјрәдилмәсиндә мәктубларыннан истифадә

Сейфәддин ГӘННҖЕВ

Шамахи рајону, Көјләр кәнд мәктәбинин мұәллими, методист мұәллими

Мәктәб тәчрүбәси көстәрир ки, јазычы вә шаирләрин јарадычылығы вә тәрчүмеји-һалынын, мүтәрәгги көрүшләри вә идејаларынын шакирдләрә әтрафлы өјрәдилмәси онларн әдәбијјәтә марагыны арттырыр. Бу нәтиҗәдә мұәллимин һәмни јазычы һаггында дәрәлидә олмајан әләвә материаллардан (хатирәләрдән, мәктублардан, фотошәкилләрдән, лент ләзәләриндән) дүзкүн истифадә едирә, шакирдләрә верилән билик мөһкәм олар.

Методик әдәбијјәтдә гејд едилдиң ки, тәрчүмеји-һал дәрәләри заманы факт вә һадисәләрдән кор-коранә истифадә едилмәси тәләб олушан нәтиҗәни вермир. Она көрә дә мұәллими «...дәрини тәлим вә тәрбијәви әһәмијјәти олан елә фактлар сечмәлидир ки, онларда јазычынын дүнијәкөрүшү, онун ичтиман, әдәби мүбаризәдәки ролу, јарадычылыг јолунун истигәмәти вә инкишафы өз әксини тапсын, шакирдләрин тәсәвүрләринин келишләнмәсинә вә коммунист тәрбијәсинин инкишафына көмәк етмиш олсун».

Тәрчүмеји-һал вә јарадычылыга анд материалларын өјрәдилмәси јоллары мүхтәлиф олса да, мұәллими чалышмадыр ки, сечидиң фактлар, ситатлар әсәс мәсәләјә — јазычынын һәјат вә јарадычылығынын дәриндән өјрәдилмәсинә, халгынын тәрәггиси јолунда онун апардыгы мүбаризәнин ишыгландырылмасына хидмәт етмиш олсун.

IX снинфдә һәјат вә јарадычылыгы өјрәдилән классикләрдән бири дә М. Ф. Ахундовдур.

Одур ки, IX снинфдә М. Ф. Ахундовун, Н. Вәзировун, Ч. Мәммәдгулузадәнин, Ч. Чаббарлынын, С. Вургунун, М. Ибраһимовун вә башгаларынын әсәрләринин тәдриси заманы телевизија филмләриндән истифадә етмәк фәјдалидыр.

М. Ф. Ахундовун һәјат вә јарадычылығынын тәдриси заманы әдәби дөгә таһыш вә мүәсирләринә јаздыларн мәктублардан, алдыгы чаваблардә мәгсәдјөнлү истифадә едирәм.

Мән, М. Ф. Ахундовун ушагылыг нәләри һаггында шакирдләрдә дүзкүн тәсәвүр ојатмаг үчүн әдәби өзү тәрәфиндән јаздыгы тәрчүмеји-һалы илә јанашы, 1866-чы илдә јаздыгы мәктубдан ашагыдакы парчаны снинфин нәзәринә чатдырырам: «...Бә'ән һадисәләрини баш вермәси нәтиҗәсиндә әввалчә Мешкин вә Гарадаг маһалына дүшүб, сонра исә бөјүк Русия дәвләти торпагына кәлиб, Шәки шәһәриндә сәкин олдум вә аңамын әмиси олан Ахунд Молла Әләскәрнин јанында мүсәлман дилләрини өјрәнмәјә башладым. Бир мүддәтдән сонра исә рус дилини өјрәнмәјә мејл едиб, ону да өјрәдим...» Елә бурада гејд едирәм ки, Мирзә Фәтәли доғма аиа дили илә јанашы рус, фарс вә әрәб дилләрини дә мүкәмәл билдирди.

Ахундовун дүнијәкөрүшүнүн формалашмасында мүстәсна әһәмијјәт кәсб едән Тифлис мүнити һаггында шакирдләрә мә'лумат верәркән әдәби ашагыдакы сөзләрини шакирдләрин нәзәринә чатдырырам: «...Тифлисдәки сәрдарын јанында мүтәрчмлик вәзифәси илә башым учалды. Һал-һазыра чакышнык нәвваби-әфхәм императорзадәнин хидмәтиндә Шәрг дилләри мүтәрчмин вәзифәсиндә чалышмагым ла фәхр едирәм...».

М. Ф. Ахундовун әсрләр боју халгы

көзүнү баглајан, ону чәһаләт вә фанатизм кирдабында сахлајан, «лә'нәтә кәлмиш әрәб әлифбасы»ны дәјишдирмәк үчүн јорулмадан мүбаризә апармасынди, бу мәгсәдини һәјат кечирмәк үчүн көрдүјү тәдбирләрдән шакирдләрә сөһбәт ачаркән јенә дә мүәсирләринә јаздылары мәктубларла фикрини әјаниләшдирирәм. Изаһ едирәм ки, халгын маарифләnmәси угрунда өмрү боју мүбаризә апаран әдиб, әлифба дәјишәси һазырламышдыр. О, әрәб әлифбасыны дәјишдирмәк үчүн 1863-чү илдә Истамбула кетмиш, орада дин хадимләри илә чәсарәтлә үзләшә билмишдир. Бу бахымдан Ахундовун Руһул-гүдә (Мирзә Мелкум хана — С. Г.) јаздыгы мәктубдан ашагыдакы сөһрләри охујурам. «...Гәдим ислам хәтти елмин вә халгын тәрәггисинә манәдир. Әкәр бу хәтт дәјишилмәсә, ислам милләти дүнијанын сонунә гәдәр чәһаләт зүлмүндә галачагдыр». Сонра әләвә едирәм ки, дин хадимләринин чыхышлары, һәдәләри мүтәрәгги фикирли, маарифпәрвәр М. Ф. Ахундову әгидәсиндән дөндәрә билмир. О, халгы чәһаләтдә сахлајанларә изаһ етмәјә чалышыр ки, әлифбаны дәјишмәк елмә, дәвләтә зијан вермәз. Халгларын тарихиндә белә һадисәләр чох олмушдур. Фикрини тәсдиг үчүн јенә дә М. Ф. Ахундовун мәктубуна мүрачнәт едирәм. «...Бу иш һеч заман дәвләтти завалына сәбәб ола билмәз. Русларын көһнә әлифбаларынын халгын тәрәггисинә манә олдуғуну көрдүкдә, Пјотр ону латын әлифбасы илә әвәз етди вә дәвләти нәнкикә завала уграмады, ...кешинләрини, руһаниләрини бу барәдә мүхәлифәтә гарышмасына бахмајараг, Русия дәвләти күндәнкүнә тәрәгги етди...» «...Дини ишләрә әсла дәхли олмајан дүнијәви елмләр вә мүхтәлиф сәнәтләрә анд олан китаблар үчүн хүсуси мәчлис јени әлифба тәтбиг етмәлидир ки, пешәкарларын, гошун әһлинини вә башга дәвләт мәмурларынын ушагылары... елмләрн вә биликләри һәмни әлифба илә өјрәнсинләр».

Мәктәб тәчрүбәси көстәрир ки, мәктублардан белә фактларын шакирдләрә чатдырылмасы халгынын маарифләnmәси, тәрәггиси угрунда «алышыб-јанан», халгын мәнәфејини вә мәнәфејиндән гат-гат үстүн тутан мүәллифә, онун шәхсәјјәтини гаршы кәч

нәслин гәлбиндә ештирам һиссини чөшдурур.

М. Ф. Ахундовун сәнәтинә мүрачнәт етмәсинин сәбәбини достларына јаздыгы мәктублардан кәтирдим һәмүнәләрә шакирдләрә чатдырырам. Онлар шүүрлу сурәтдә дәрк едирләр ки, XIX әсрин 50—60-чы илләриндә чох һаглы олараг Шәргин бу бөјүк оғлу халгын көзүнү ачмаг, өз һүғугуну баша салмаг үчүн «Күләстан вә зијәтүл-мәчалис» дөврүнүн кечидиң «бу күи милләт үчүн фәјдали... әсәр, драм вә роман» олдуғуну билдирмишдир. О, гәләминн дә бу сәһәдә илк дәфә сынәмыш вә Азәрбајҗан драматуркијасынын баниси олмушдур.

М. Ф. Ахундовун драматуркијасы һаггында шакирдләрә мә'лумат верәркән Тәмсиләтин нәшри, рус, фарс дилләринә тәрчүмәси һаггында олан мәктубларыннан — 1871-чи илдә «Тәмсиләт» фарс дилинә тәрчүмә едән Мирзә Мәһәммәд Чәфәрә јаздыгы мәктубдан сечидим ашагыдакы парча әдәби өз дөврүндә драм әсәрләринин јүкәк сәнијјәдә башга дилләрә тәрчүмә едилдијинә инам јарадыр. «Сзини мишкәсчән гәләминнә әфәрин, јүз афәрни олсун ки, «Молла Ибраһимхәлил» әслинә тамамыла ујғун, чох-чох көзәл тәрчүмә етмишсиннә. Тәрчүмәдә гәтијјән оријиналдан кәнара чыхылмамышдыр».

Мән бөјүк классикин јарадычылыгыннан бәһс едәркән «Кәмәлүддәвлә мәктублары» әсәри һаггында (әсәр ајрыча тәдрис олунамса да) мә'лумат вермәји фәјдали һесаб едирәм. Мүәллифини Ј. А. Исакова, Ч. Мирзәјә, Манукин Саһибә, Мирзә Мелкум хана вә б. јаздылары мәктубларын мәзмуғу илә шакирдләри таһыш едәндә там әјдиң олур ки, демократик фикирләрини бу әсәрдә чәмләшдирән философ «Ислам халгларыны сарсыдан чәһаләти арадан галдырмаг үчүн», «әл вурдуғу мәсәләләрини һамысындан гап гохусу кәлдијинә көрә» онун мүәллифн олмасыны билдирмәмәкдә, оријиналын мүәллифини Кәмәлүддәвлә олдуғуну сөјләмәкдә һаглы иди. Мүхтәсәр шәкилдә шәри едилән тәчрүбәјә әсәсән бу нәтиҗәјә кәлирик ки, јазычы вә шаирләрин мүәсирләринә јаздыгы мәктублардан, хатирәләрдән јерли-јериндә истифадә шакирдләрин тәдгигатчылыга мејл етмәләринә дә сәбәб олур.

Бәднн мәтиләр вәснәснлә шакирдләрдә әмәјә һөрмәт тәрбијәсн тәчрүбәснндән

Шәһлә ШӘМНЈЕВӘ
Азәрбајчан ЕТПЕН-ниң елиң ишчиси

Өлкәмизниң сәсиал тарығисинда ишәни амили күсүсн проблем киңи гаршылда дурдугу илдәки шарһнтә мәтәбләрдә әмәјә мәһәббәт һиссини ашыланмасы вә тәдричән әмәјә мәһәббәти жаратылмасы ишн дәһәр әһәтиәтуаллығ кәсб едир. Соә.И.К.И.М.К.ниң феврал (1988-чн ил) пленумунун мәтериалларыннда дејиләр: «Шүһә јәхдур ки, совет мәктәби әмәк мәктәбләр вә кетдикчә даһа артығ дәрәдә белә мәктәб олмалыдыр. Јәни өз кәтирмәләринә киңик јашларыннда өллектив сурәтдә ишләмәјә өјрәтмәк әмәјә вә әмәк адамларынә әсә мәһәббәт чох бәјүк һөрмәт тәрбијә етмәлдир. Кәрәк мәктәбләкн әмәк мәғсәдә ујғун, ичтимән-фајдалы әмәк олсун».

Бу тарихи сәһәдән ајдын олур ки, совет мәктәбиндә шакирдләрә верилән биләк вә бәчарығлар әмәк тәрбијәснндән ајры тәсәвүр елдә билмәз. Гаршыја гојулан бу чох мүһүм вәзифәниң јериндә јетирилмәснндә — шакирдләрн әмәјә мәһәббәт руһунда тәрбијә едилмәснндә ајры-ајры тәлим фәйләриниң, о чүмләдән әдәбијјатив үзәрнә мүәјјән вәзифә дүшүр.

Әдәбијјатдан тәлим материалларынн мәзмунуна нәзәр салдыгда ајдын олур ки, бу мүһүм тәлим фәни әмәк тәрбијәсн бахымындан кәниш имкана маликдир. Ләкин бу имкан әмәјә мәһәббәт, әмәк адамларынә һөрмәт һиссини ашыланмасы киңи баша дүшүлмәлидир. Севяндиричн һал киңи гејд етмәк ләзим кәлир ки, мәктәбләрдә әдәбијјаты өјрәдән мүәллимләрнмәз арасында мөвчуд имканлардан бәчарығла истифадәјә мејл кәстәрәндәр вә бәднн парчалар үзәрнндә бу бахымындан иш апаранлар аз дејил. Әлбәттә, үмумтәһсиә мәктәбиннн бүтүн әдәбијјат курсунда әмәк тәрбијәсн илә әләгәдәр имканлар һағгында сөһбәт ачыб, марәғли тәчрүбәни әһәтә етмәк чәтиндир. Она кәрә дә бу мәғәләдә аңчағ V сннифдә мүшәһндә етдијимиз иш тәчрүбәснндән данышмағла мәһдудлашырығ.

V сннифин тәлим материалларынн мәзмунуна вә онлар үзәрндә апарылчәг ишә руһунда ишләп тәләбәләр сннифдә мүхәллифлик ашкар кәлир. Бу сннифдә әмәјә мәһәббәт һиссини ојатмағ бахымындан марәғлидир. Бу сннифдә тәлимә шифәһи мәғсәдә жаратылмасы мүмуналәрн үзәрндә ишләп ишләнир. Әмәјә, әмәк адамларынн һөрмәт вә мәһәббәт бу мүмуналәрнн ләјтмотивиннн тәшкил етдијн һәмийә ајдындыр. Дәрә просеснндә бу чәһәтнн шакирдләрә чәтдирилән сннифдә әдәбијјатдан асылыдыр вә ондан усталамғ тәләб едир. Шифәһи халғ јаратылмасы мүмуналәрнндә әмәјә мәһәббәт руһунда ишләп олунмасы јолу илә шакирдләрнн мәһәббәт әләминә тәһсир кәстәрмәк бахымындан Бақыдаки 132 нөмрәли мәктәбнн әдәбијјат мүәллими һачыјевә Зәрифәниң ишн марәғдоғурур. О, «Газанылмыш манат» әдәби халғ һағгына үзәрндә иш апараркәни шакирдләрнн дигтәтинн әсәс идеяја — әмәк севәрлијнн тәблиғинә јәһәзәдир. Бу мәғсәдлә онлар «Мәш өмәк бәјүк ишә јолдаш олмушам. Әлимин зәһмәтн илә вәр-дәвләт јығмышам» киңи ифадәләр әтрафында дүшүндүрүр. «Ата оғлуну нә үчүн дәвләјимдиз?» «Ата пуллары нә үчүн очаға атирды вә оғлу пулуң очаға атылмасына нијә лагејд галырды?», «Нә һәјәт, манаты оғлаң газандығынн нәдән билди?» киңи суаллар әтрафында мүсаһибә апарыр, киңи һағлы олдуғу нәтичәсннн шакирдләрнн өзләринә сөјләдир. һәттә мүәллим һағлы идеясыны бу күңлә, әмәјә, әмәк адамларынә верилән гијмәтлә әләгәдәндир, шакирдләрнн зәһмәтә мүнасибәтләринн мүәјјәнләшдирмәјә имкан верән мүсаһибә апарыр вә сөһбәти өзү јекунлашдырарағ гејд едир ки, әмәјә севмәк, ләзим кәлдикчә зәһмәтә гәтләшыб физикн ишлә мәшгул олмәк һәр бир адамнн мәһәббәт кәјфијјәтидир. Зәһмәт чәкмәдән шәрәфлә јашамағ олмәз.

Јахуда, шифәһи халғ јаратылмасы мүмуналәрнндән аталар сөзләрин үзәрә сөһбәт апараркәни шакирдләрнн дигтәтинн әмәк мәвзусунда јаранымыш һикмәтли ифадәләр үзәрнә јөнәлтмәјн гаршыја мәғсәд гојур. Зәрифә мүәллиминн аталар сөзләрин үзәрндә апарылән иш сәһәснндә дигтәти чәлб едән тәчрүбәсн ондан ибарәтдир ки, о, белә мүдрик, тәһсирли ифадәләрдә шакирдләрнн һәдә ибтидан сннифләрдән таһшы олдуғуну нәзәрә адыр, әмәклә, зәһмәтлә бағлы олан аталар сөзләринн онлара хатырлатмаға истиғамәтләндирир.

Мәһлумдур ки, аталар сөзләрин үзәрндә ишә програмда икн саат вахт ајрылдыр. Зәрифә мүәллимә һәмнн саатларнн бириндә (биринчн дәрә саатында) дәрәликдә верилән аталар сөзләринн ајры-ајры шакирдләрә охутдурду, онларнн нәчә баша дүшүлдүјүнү мүәјјән етмәк үчүн мүсаһибә апарды. Соһра «Һансы аталар сөзүнү билирсиниз?» суали илә сннифә мүрачнбәт етди. Фикримизчә V сннифдә шакирдләрн белә суаллар үзәрә ишләтмәк олар вә фајдалыдыр. Белә ки, шакирдләр ибтидан сннифләрдә оху материалларн илә әләгәдәр аталар сөзләринн тез-тез раст кәлир, аңләдә бәјүкләрдән ешидирләр. Бүтүн булар V сннифдә шакирдләрнн мүстәгил ишн үчүн практик әсәс тәшкил едир. Шакирдләр мүәллиминн тәләбн илә ашағыдаки аталар сөзләринн сөјләдиләр: Әмәк адамларыннн һағгыны хошбәхтлик дөјәр.

Әмәк гызыл биләрәкдир.

Әмәк хошбәхтлијнн ачарыдыр.

Әмәјә һөрмәт ет ки, һөрмәтин артсын!

Зәһмәтлә јејилән ачы соған, миннәтлә јејилән балдән шприндир.

Зәһмәт јемәк истәмпр, амма өзү једирдир.

Зәһмәт олан јердә гејбәт олмәз.

Ишә кетмәјән оғлум олунча, чүтә кәдән өкүзүм олсун.

Ишә хор бахма, бәјнуна торба тахар.

Ишләјән ачар парылдар.

Ишләјән ишләр, ишләмәјән кишир.

Мүәллим аталар сөзләринн шакирдләрә сөјләтдирмәклә кифәјәтләнмәди, бунула јанашы, нәзәрдә тутулан әмәјә, әмәк адамларынә гүвәтли мејл јаратылғ, мәһәббәт вә һөрмәт һиссини ашыламағ мәғсәдлә шакирдләр тәрә-

финдән сөјләнн аталар сөзләриннн мәһәббәти, мәзмунунн ачылмасы үзәрндә иш апарымағ өн планз чәкди вә тәһминән, ашағыдаки мәзмунда мүсаһибә апарды:

—«Әмәк гызыл биләрәкдир» сөзләринн нәчә баша дүшүрсүнүз?

—Гызыл биләрәк гијмәтли әшјадыр. Ону алимағ үчүн хејли мәғдарда пул ләзимдыр. Әмәклә мәшгул олан адам зәһмәти илә газандығы пулла о әшјаны алимағ имканына маликдир.

—«Әмәк хошбәхтлијнн ачарыдыр» сөзләринн нәчә баша дүшүрсүнүз?

—Хошбәхт јашамағ үчүн јахшы һәјәт тәрән ләзимдыр. Әмәк нәтичәснндә адамлар өзүнә јахшы һәјәт тәрән јарада билдијн үчүн, әмәк хошбәхтлијнн ачары һесаб олунур.

—Хошбәхтлијнн тәкчә һәјәт тәрән илә мәһдудлашдырмағ олармы?

—Јох, тәкчә јахшы јашајыш тәрән хошбәхтлијнн тәмин едә билмәз. Буну үчүн адамнн шәхсијјәтинә һөрмәт дә тәләб олунур. һалал зәһмәтлә јашајән адамлар халғ арасында бәјүк һөрмәтә малик олурлар.

—Доғру дејирсиниз, «әмәјә һөрмәт ет ки, һөрмәтин артсын» аталар сөзүн дә һәмнн фикир ифадә олунур.

Мүшәһндә етдијимиз бу дәрәдә гејд олунан мүсаһибәни мүәллим өзү јекунлашдырды вә фикринн шакирдләрә чәтдырмағ үчүн дејди: — Сиз дә әмәјн севни, өлкәмиздә әмәк, зәһмәт инасанә шәрәф вә шөһрәт кәтирвр. Әмәк гәһрәманлары һамы тәрәфиңдән һөрмәтлә гаршыланыр. Чалышын ки, һәр бириниз өз әмәјиниз сәјәснндә учаласыңыз.

Мүәллим дәрәсн евә верилән таһшырығла тамамлады. һәрәһиз ата-ананызын кәмәјн илә әмәклә, зәһмәтлә бағлы үч аталар сөзү тапыб дәфтәрләринизә јазын вә һәр бириннн мәһәббәти баша дүшдүјүнүз шәкнләтә изаһ едип.

Јухарыда гејд едилдијн киңи, V сннифдә үзәрндә иш апарылмасы нәзәрдә тутулан материалларә програмнн тәләбннә әсәсән мүхтәлиф чәһәтдән јанашмағ ләзим кәлир. Мәсәлән, бәднн материалларнн бир гисмн сннифдә охунуб мүзәкирә јолу илә шакирдләрнн иштгннн викишаф етдирмәк мәғсәдн күдүр. Програмда бу ишә күсүн вахт ајрылдыр.

Зәрифә һачыјеваның тәчрүбәснндә марәғли чәһәтләрдән бирн бу сәһәјә жаратычы јанашмасы, иштг викишафы

мэгсэдилэ сечилмиш материаллар ва-
ситэсилэ шакирдлэрдэ эмэжэ мэхэббэт
һисси ашыламаг тэшэббүсүдүр Низа-
ми Көнчэвини «Искандарнама» пое-
масындан сечилмиш парчадан ашагы-
дакы минералар үзэриндэ апарылан
сөһбэт бу бахымдан мараглыдыр. Ша-
кирд:

«...Бу на тэнбэлликдир?»

Кирши бир ишэ,
Бекарлыг инсани сыхыр һәмнишэ,
Өзкэнин элижэ газдырма мэдэн,
Өзүн бир эл тэрпэт, экер дирисэн.

минераларыны охуудугда мүэллим ша-
кирди дајандырды, онларыл мээмуу
үзэриндэ сөһбэти бир гэдэр дэ кениш
апарды, шаир бу минераларда нэ демэк
истэдијини сорушду Ајдын олурду ки,
шакирдлэр мүэллимни һәмни минерал-
лар эсасында мејдана чыхан һэр су-
алы атрафында фикирләшир вэ дүзкүн
чаваб вермэјэ чалышырдылар. Ејин
заманда, мүэллим шакирдлэрини ча-
вабларына дүзэлиш верир, фикри гү-
вэтлэндирир, «бекарлыг инсани сы-
хар...», «өзкэнин элижэ газдырма мэд-
эн» кими ифадэлэри шакирдлэрини
нээринэ чатдырмагла сәнки эмэји он-
лара тэлгини едирди.

Мүэллим халг јазычысы С. Рәһи-
мовун «Гара торпаг вэ сары гызыл»
адлы һекајеси (бу һекәјэ дэ програма
сон заманлар дахил едилдијиндэн
мөвчуд дәрсликдэ јохдур. Она көрө дэ
мүэллим јазычыны һәмни һекајесини
сифа кәтириб охусуну тәшкил едир)
үзэриндэ иш апараркан дэ эмәјэ мү-
насибәти, эмәк сәјәсиндэ элдэ едилән

мүвәффијјәти шакирдлэрини нээри-
нэ хүсуси чатдырды.

Бу сифини тәлим материаллары
(еләчэ дэ сифидәнхарич оху матери-
аллары) арасында эмәји тәблиг едән,
эмәк адамларына һөрмәт вэ мэхэббәт
һисси ашылајан, эмәјин һәр шејэ га-
дир олдуғунун бәдин ифадәси олан
әсәрләр чохдур. М. Ә. Сабирни «Чүт-
чү», С. Рүстәмни «Дуз-чөрәк», Н. Хәз-
рәни «Полдәрндәләр», Ә. Мәммәд-
рәни «Гызыл гөһчәләр», Ә. Әскә-
ровун «Дәһиз буругунда», Ә. Садыгы
«Бәсти», Твардовскини «Ленин вэ
печгајыран», И. Сәфәрлини «Бақыја
Күр кәлир» вэ с. әсәрлэриндә адам-
ларыл харигәлэри өз бәдин ифадәси-
ни тапыр. Мүэллим садаланан әсәр-
ни һәр бириндә тәсвир олуна һа-
дисәлэрини мәркәзиндә эмәк адам
дурдугу, эмәк сәјәсиндә она дәрин
һөрмәт бәсләнидијини шакирдлэрини
нээринэ хүсуси чатдырыр, онларыл
һисслэрини, шүүрларына тәсир көс-
тәрмәјэ чалышыр.

Зарифә мүэллимәнин сифидәнхарич
охунун јекулашдырылмасына анд
тәшкил етдији дәрсләр дэ мараглы кә-
чир. Сифидәнхарич оху кими төвсијэ
олуна әсәрләр үзэриндә кениш иш
апармага һмканы мөһдуд олдуғу үчүн,
о, конкрет бир дәрседә апарылан сөһ-
бәтдә аһата олунмасы нээрдә тутулан
әсәрлэрини мээмууну хатырламаға һм-
кан верән суаллар һазырлајыр вэ ша-
кирдлэри һәмни суаллар атрафында
ишә чалб едир. Суалларыл тәртибиндә
дэ шакирдлэрдә эмәјэ мэхэббәт тәр-
бијәси өн плана чәкилир.

Инша јазылар вэ шакирд јарадычылығы

Гүрбәт БАБАЈЕВ

Варташен рајону, Хачмаз кәнд орта мәктәбинни мүэллими

Орта мәктәбдә тәтбиг едилән јазы
ишлэриндән ән чәтинни ишәдыр. Ин-
ша јазы шакирддан әсаслы биллик
бачарыг, сәрбәст мүһакимә вэ јарады-
чы фәалијјәт тәләб едир. Бу кәјә-
јәтләр исе һәр мәктәбдә олмур. Мәл-
һәм о шакирдләр јүксәк сәвијәли ин-
ша јазы билирләр ки, онлар мүнәзәм
олараг ана дили вэ әдәбијјәтдан кәчи-

дән тәлим материалларыны дәриндән
өјрәнир, бәдин әдәбијјәти мүнәзәм
мүәллимә едирләр. Јухары сифидәрдә
бәдин әсәрләр үзрә инша јазылар
инсәбәтән, сәрбәст мөвзуларда јарады-
чы ишәлар аз апарылыр.

Сәккәз иллик иш тәчрүбәмә вэ кәч-
миш шакирдлик дүнјама әсәсләнараг
дә әһәмәт ки, бәдин әсәрләр әса-

сында јазылан ишәларә мејл ша-
кирдлэрдә даһа гүвәтлидир. Бунун
әсәс сәбәблэриндән бири әдәбијјәт
дәрелијиндәки һазыр тәһлилләрдән
шакирдлэрини истифадә етмәк мејли
илә алағәдардыр. Дәреликдә јазылан-
лардән истигамәт алыр, бәзән дэ, са-
дәчә көчүрүрләр; ән јахшы һалда чүм-
ләлэрини конструксијаларыны дәјиш-
дирмәклә «вәзијјәтдән» чыхырлар.
Сәрбәст мөвзуда апарылан ишәлар
исе, әксинә, сиф јарадычы фәалијјәт
тәләб едир. Чох заман мүәллимлэри-
мизни өзлэри дэ асан јолу сәчәрәк ја-
радычы ишәларә лагәјд јанашырлар.
Онлар вахтилә ашагы сифидәрдә ши-
фәли ишәларә, шәкил үзрә јазылан
ишәларә, сифидәнхарич ишәларә аз
фикир вердиклэриндән јарадычы иш-
әларыл јаздырылмасында чәтинлик
чәкирләр. Ачыгыны дејәк ки, биз бә-
зән ишә јазыја һазырлыг ишәни фөр-
мал јанашырыг. Нәтичәдә исе әһф
ишәларыл мејдана чыхмасына һмкан
јаратмыш олуруг.

Мәи ишәныл мөвзусуну мүәјјән-
ләшдирәркән дәриндән фикирләшир,
сиф шакирдлэрини биллик вэ бача-
рыгларыны мүнәзә нээрә алырам. Ин-
шаја дүшүндүрүчү планларыл тәртиби
мүнәзә әһмијјәт көсб едир.

Иш планым үзрә VI сифдә шәкил
үзрә ишә јаздырмәли идим. Бу иш-
әја һазырлыг мэгсәди илә халг ша-
кирмиз С. Вурғунун бир нечә шәклини
сифә кәтирдим. Шакирдлэримә һә-
мин шәкилләр һаггында өз фикирлэри-
ни сөјләмәлэрини тәклиф етдим. Чох
мараглы сөјләмәләр (шифәли ишә-
лар) гурдулар. Онлардан бир нечәси
мүзәкирә олунду; әләвәләр едилди,
чатышмазлыглар кәстәрилди вэ с.
Ејин мөвзуда ев ишәсы тәпшырдым.
Нәтичәсән исе олмады. Чох мараглы
јазыларла растлашдым. Шакирдләр-
дән бири јазмышды: «Халг шаир С.
Вурғун һамымызын севимлисидир.
Шаирни шәкиллэрини бир нечәси
һаршындадыр. Бу шәкилләр мүнәзәлиф
илләрдә чәкилмишдир. Әмрүнүн сон
иллэриндә чәкилмиш бу шәкилдә ша-
ирни кәләчәјә инамла бахан көзлэри,
чатылмыш гашлары, ағармыш сачла-
ры диггәтдән јазымыш. Һисс едилир
ки, шаирни вахтындан әввәл гочалыг
јахаламышды. Буну көрәндә шаирни
онун тез гочалдыгына ишәрә едәләр
рә јаздыгы «Шаир, на тез гочалдым
сән» ше'риндән ашагыдакы минералар
јада дүшүр:

Дүнәи мәнә, өз алиндә,
Күл кәтирән бир кәлини дә
Көзлэриндә мин бир суал;
Һејкәл кими дајанды лал.
О бәхтәвәр кәзәлини дә
Мәи охудум көзлэриндән;
Шаир, на тез гочалдым сән!

«Шаир өз достлары арасында» чә-
килмиш шәкилдә исе С. Вурғунун сә-
мијјәти, мөһрибанлыгы, мөһрурлуғу
вэ тәвәзәкарлыгы диггәти чалб едир.
Шәкилдә шаирни доғма торпаға бағ-
лылыгы, онун әбәди вэ әзәли кәзәлли-
јинә вурғунлуғу һисс олунмаја бил-
мир. Елә бил онун көзлэриндән мөш-
һур «Азәрбајчан» ше'рини минерала-
ры ахыр:

Ел билир ки, сән мәнәсән,
Јурдум, јувәм, мәскәнимсән.
Аһам—доғма вәтәнимсән,
Ајрылармы көнүл чандән,
Азәрбајчан, Азәрбајчан!

Шәкил эсасында, јахуд дикәр тәс-
вирни характерли ишәлар јахшы ишә-
һат вэ истигамәт верилмәсини тәләб
етдији кими, шакирдләрә там сәрбәст-
лик, мүнәзәлифлик верилмәсини дэ тә-
ләб едир.

Екскурсијалардан алынған тәссү-
ратла алағәдар јазылы ишә апармаг
дә сәмәрәли нәтичә верир.

Дәрә иллини I рүбүндә мөшәјә екс-
курсијамыз эсасында алтынчыларыл
јаздылары «Јурдумуза пәјиз кәлир»
адлы ишәлар мараглы олмушдур.

Әввәлә, ону дејим ки, екскурсијаја
кәтмәздән әввәл, шакирдләрә ишә
үчүн материал топламагыл шәртлэри
һаггында мүәјјән кәстәришләр вер-
дим, бирликдә тәхминни план тутдуг.

Екскурсијадан сонра рабнитәли ипт-
гини ишәшына анд хүсуси дәрседә
ишәныл планыны дәгигләшдирдик.
Шакирдләр өз тәссүратларыны сөјлә-
диләр. Сонра сифдәчә сәрбәст шә-
килдә јазмаға башладылар.

Бәзилэри өз фикирлэрини шифәли
шәкилдә асан ифадә етмәлэринә бах-
мајараг, јазыда кобуд сәһләрә јол
вермишдиләр. Бу исе бир фәли мүәл-
лими кими мәни чох һараһат етди. һә-
мин шакирдләрлә узун мүддәт фәрди
иш апармагы лазым билдим. Бу ишдә
гүниәтли шакирдлэрини көмәјиндән дэ
истифадә етдим.

Шакирдлэрини бир чоху мөвзүја уј-
ғун олараг мүнәзәлиф ше'рләрдән бир
вэ ја ики бәндлик нүмунә вермәклә

нишанын даһа долгун азынмасына наһа олмушдулар.

Бир мөсәләни да гејд едим ки, нишаја һазырлыг иши апараркан, шакирдларни фикирларни ојранаркан өзүмү VI сениф шакирдниһи неча дүшүпүб даныша ва Јазв биләчәји сәвијјәдә тәсәввүр едирәм. Чүнки онлардан Јашларына ујгун олмәјан Јазвны тәләб етмәк дүзкүн дејил. Неһәјәт, гејд едим ки, сениф ичләсләрында, комсомол јыгышчагларында, мәктәбни мүхтәлиф тәдбирләрында тез-тез чы-

хыш едәи, дивар гәзәтләрында мәтәләтәр Јазв шакирдләрыни ниша Јазвлары әкәсәр һалларда даһа сәваллы ва мазмунлу олур. Шакирдләры мәһәһә саф, јүксәк вәтәндашлыг гејратында тәрбија етмәк үчүн ниша Јазвлары һазырлыг үзрә апарылан системли иш чох мүһүм тәлим әһәмијјәти кәсб едир. Бу, ејни заманда шакирдләры мәһәһә дүнијасыны, әмәли фәәлијјәтиһи һитгә ајдыи тәзәһүрүнә чеврилр.

Хәбәри тәрифи вә онун мәһимсәдилмәси чәтинликләри

Һана АБДУЛЛАЈЕВА

Азәрбајчан ЕТПЕН-ниһи елми ишчиси

Азәрбајчан дилиндә чүмләнни формалашмасында ики үзв һәлледиһи рәл ојнајыр: мүбтәдә вә хәбәр. Булар чүмләнни «дајаглары», онун грамматик әсасы һесаб олунур. Буна кәһәдир ки, чүмлә икинчи дәрәчәли үзүрүнә дә биткни бир фикри ифадә едә билр; мөсәләи: «Дәрс башланди», «Күд ачылды», «Мән охујурам» вә с.

Ләкин мәлум олдуғу үзрә, биз һитгәһиндә Јалһыз чүттәркибли чүмләләрдән дејил, тәктәркибли чүмлә конструкцијаларындан да истифадә едир.

Азәрбајчан дилчилијинә анд әсәрләрдә тәктәркибли чүмләләрыни ики һөвү кәстәрилр: 1) мүбтәдәсиз тәктәркибли чүмләләр, 2) хәбәрсиз тәктәркибли чүмләләр. Бу мөгаләдә мөгсәдимиз тәктәркибли чүмләләр замниһидә хәбәрлә әләгәдәр парадоксал бир мөсәләдән сөһбәт ачмагдыр.

Мөвчуд грамматика китабларында хәбәр әсасында формалашан тәктәркибли чүмләләрыни үч һөвү олдуғу гејд едилр: 1) шәхәсиз чүмләләр, 2) гејри-мүәјјән шәхәли чүмләләр, 3) үмуми шәхәли чүмләләр.

Али мәктәбләр үчүн «Мүәсир Азәрбајчан дили» дәрелијиндә шәхәсиз чүмләләр белә сәһијјәләндирилр: «Шәхәсиз чүмләләрдә мүбтәдә иштирак етмир вә ону тәсәввүрә дә кәтирмәк олмур» («Маариф» нәшријјаты, 1985, сәһ. 210.). Бундан сонра ејни дәрелиндә ашагыдакы чүмләләр нүмумә кәтирилр: Хәзәр дәһизиндә сунтија аз тәсәдүф едилр. Кечәдән хәјли

кечмишди. Тајалары од вуранда аз галмышды ки, бийи олдурәләр. Дүһүн бу мөсәләдән аз данышылды.

Азәрбајчан ССР Елмләр Академијасыныи нәшр етдирдији («Мүәсир Азәрбајчан дили» китабыныи III чилдидә шәхәсиз чүмләләр һаггында охујуруғ: «Шәхәсиз чүмләләрдә мөгсәд диләјичинни диггәтини иш корәлә чәләб етмәкдән ибарәт олмајиб, ирәкән, иши билдирмәкдир. Буна кәһәдә шәхәсиз чүмләләрдә субъект грамматик мүбтәдә формасында ифадә едилмир иш хәбәриһи формасына кәрә дә ону ишкәра чыхармағ мүмкүн олмур» («Елм» нәшријјаты, 1981, сәһ. 266.)

Демәк, шәхәсиз чүмләләрдә мүбтәдә олмур вә тәсәввүрә дә кәтирилмир. Инди исе әдәбијјатда хәбәр һаггында верилмиш мүхтәлиф фикирләрә вәзәр јетирәк вә сонра орта мәктәбни VII—VIII сенифләры үчүн «Азәрбајчан дили» дәрелијиндә мөсәләһни шәрһинә гајыдағ.

«Хәбәри чүмләдә әсәс пәзифәс мүбтәдәдә ифадә олунмуш әшјаныи әләмәтини ачмагдан ибарәтдир. Хәбәр ичрачыныи вә кими һәрәкәтә вә вәзијјәтә, хүсусијјәтә вә кејфијјәтә малии олдуғуну кәстәрлр. Хәбәр грамматик чәһәтдән мүбтәдәдә табедир. Јәһи ә мүбтәдәһни тәләбиһә корә мүәјјән әләмәт гәбул едир» (Мүәсир Азәрбајчан дили, III чилд, «Елм» нәшријјаты, 1981, сәһ. 165.)

«Хәбәр чүттәркибли чүмләнни елә баш үзүдүр ки, грамматик чәһәтдән Јалһыз мүбтәдәдан әсылы олуб, мүбтәдәһни ифадә етдији әшјаныи әләмәтини (көһиш мәһәдә) билдирлр, әдәтән, фәһли дәјишәи шакилләры илә, һәмчинни әдларла вә әд бирләһимләры илә ифадә олунур» (Мүәсир Азәрбајчан дили, IV һиссә, «Маариф» нәшријјаты, 1985, сәһ. 145.)

«Хәбәр мүбтәдәдә анд һал, һәрәкәт, һөкмү, мүбтәдәсиз олмәјан чүмләләрдә исе объектив варлыг һадисәләрыни билдирлр» (Дилчилија кириш, «Маариф» нәшријјаты, 1966, сәһ. 147.)

Корүндүјү кими, 3 мүхтәлиф әсәрдән верилмиш ситгәтләрыи һәмәһиндә хәбәри чүттәркибли чүмләдә мүбтәдәдә анд олмәси, грамматик чәһәтдән ондан әсылы олмәси, мүбтәдәдә анд һәрәкәти, вәзијјәти... билдирмәси вә с кәстәрилр.

Марағлыдыр, бәс тәктәркибли чүмләләрдәки хәбәр баш үзв дејилми? Әкәр чүмләдә мүбтәдә јохдурса, онда хәбәр грамматик чәһәтдән һансы үзвдән «әсылы олур» вә мүбтәдә әшја билдирән сөзлә ифадә олунмамышса, онда хәбәр нәјни һәрәкәтини, вәзијјәтини вә с. билдирлр?

Бәс бу доланышлығ орта мәктәб дәрелијиндә вә һәлһини неча тапыаб?

«Үмумтәһсил вә һәнә мәктәби һәләһатыныи әсәс истигамәтләры»ндә дејилр: «Бүтүн курслар үзрә мөвчуд дәреликләр, дәрс вәсәнтләры тәкмилләшдирилән вә јенидән јаралдыған. Јүксәк идејалылығ вә елмилик, аилашығлылығ вә јыгчамлығ, шәрһини дәгиглији, ајдынылығ вә чәһиылығ методика апаратыныи мүкәммәллији һәр бир дәрелик гаршыһында гојулан гәти тәләбләрдир» (Үмумтәһсил вә һәнә мәктәби һәләһаты һаггында. Сонәдләр вә материаллар тоһлуеу, Баки, «Азәрнәшр», 1981, сәһ. 52.)

Орта мәктәбни VII—VIII сенифләры үчүн мөвчуд «Азәрбајчан дили» дәрелијиндә хәбәрә верилмиш тәрифә нәзәр елсәғ, чәһи ки, бу «аилашығлылығ» вә «ајдынылығ» корә биләрик. Дәрелиндә тәриф белә верилмишдир: «Мүбтәдәдә анд һәрәкәти вә һөкмү билдирән баш үзвә хәбәр дејилр» (Сәһ. 42.)

Бәс шакирд тәктәркибли чүмләләры ојранаркан (дәрелиндә бу мөвзә чүмлә үзүләрн бәһәһидән сонра кәһлр) шәхәсиз чүмләләрдәки хәбәрләры

мәһз хәбәри тәрифи әсасында неча дәрк етмәлидир?

Аһи белә чүмләләрдә мүбтәдә олмадығы үчүн хәбәри «мүбтәдәдә анд һәрәкәти вә һөкмү билдирмәдији» исе сөјләмәк вә әсәсләндирмәк мүмкүн дејил. Мүһәһидә етдијим дәрәләрдә бир неча дәфә бу парадоксал вәзијјәтлә әләгәдәр мүһәһимәли шакирдләрыи мүәәһимә суалы мүрачәһт етмәсиһни шәрһиди олмушам. Исе мүәәһим вердији чәһәдән разы галыб, вә дә шакирд алдығы чәһәдән.

Гаршыја белә бир мәһтиғи суал чыхыр: әкәр хәбәр мүбтәдәдә анд һәрәкәт вә һөкмү билдирлрса, чүмләдә исе мүбтәдә јохдурса, онда хәбәр һаггында һөкм јүрүтмәк мүмкүндүрмү?

Әләттә, һөһигәти һөһәр етмәк олмәз ки, шәхәсиз чүмләләрдә хәбәр мөвчуддур; кәз гәбағындадыр. Ләкин хәбәрә верилмиш тәриф бу объектив керчәкликә ујгун кәлә билмир. Зәһи едирәм ки, дәрәһикләрыи тәкмилләшдирилмәси мәрһәләһиндә бу ујгунсузлуғун арадан галдырылмәсиһә диггәт јетириләчәк. Мәһчә, һәмһи тәрифдәки «мүбтәдәдә анд» сөзләрыни атыб, тәрифи «чүмләдәки фикрә анд һәрәкәти вә ја һөкмү билдирән чүмлә үзүвә хәбәр дејиллр» шәһлиндә формалашдырмағ даһа мөгсәдәујгундур. Әкәр белә олрса, күман едирәм ки, хәбәрә анд тәрифиһи мәһимсәдилмәһиндә гаршыја чыхан доланышлығ арадан галхар; шакирдләр, чүмләдә мүбтәдәһни иштирак едиб-етмәмәһиндән әсылы олмәјарағ, хәбәри мүәјјәнләшдирмәкдә чәтинлик чәкмәләр.

Буну да гејд етмәк исе олмәз ки, чүттәркибли чүмләләрдә һәрәкәтиһи вә ја һөкмүи мүбтәдәдә анд олмәси, мүбтәдәһни тәләби илә хәбәри мүәјјән шәхә шакилләрыни гәбул етмәһи, бир сөзлә, онун бу вә ја дикәр әләмәтләрыниһи дашыјычыһи олмәси дилһиндә грамматик гајдалардан бири һесаб едилр. Тәктәркибли чүмләләрдә исе мүбтәдәһни иштирак етмәмәһи (белә чүмләләрыи Јалһыз хәбәр әсасында формалашмәһи), онларда хәбәрләрыи, доғрудән да, һәр һансы бир һөкмү, һәрәкәти билдирдијини сөјләмәја һагг-верлр.

Әләттә, бу мөгаләдә ирәли сүрүләи фикирләрә мүәәһиһи шәхәһи мүәәһи-ләләры кими Јаһаһиәләмәлидыр. Јәһи һәһи сөз дилһи әләмләрыиһиһи әлә-

Фразеоложи бирлэшмэлэрэ аид дидактик материаллар

Мә'лум олдугу үзрә, фразеоложи бирлэшмэлэр бир мөвзү киби, V сиппидә өйрәшилр. Ләкин бул бирлэшмэлэр үзәриндә апарылан практик ишләр Азәрбајчан дилиндә буюн систематик курс үзрә давам етдирлир. Одур ки, мүүәллимләр иштифадәсинә верилән бу дидактик материаллардан тәкчә V сиппидә дејил, дикәр сиппидәрдә, о чүмләдән сиппидәнхәри тәл бирләрдә истифадә етмәк мүмкүн бу фајдалыдыр. Нәмпи материаллардан нә һәчмдә вә һансы истигамәтдә истифадә олунмасынын әлверивалилијини мүүәллим өзү мүүәјјәнләшдирмәлидир.

Дидактик материаллар фразеоложи бирлэшмәләрдә һансы сөзүн «апарычы әләмәт» олмасы принципи әсәсиндә тәртиб олунмушдур. Мәсәлән, белә бирлэшмәләрнин бир гисмидә әл сөзү «апарычы әләмәтдир»: әлдән дүшмәк, әлә алмаг, әлә салмаг, әлә кәтирмәк, әлиндән хәтә чыхмаг вә с.

Тәчрүбаләр кәстәрир ки, фразеоложи бирлэшмәләрдә әләгәдар чалышмалар апарархән бу «әләмәт» әсәс тутдугда, әввәлән, чалышма дидактик ојун характери алыб шакирдләрнин хүсуси марагына сәбәб олур; икинчиси, бу фразеоложи бирлэшмәләр һесабына онларын лүгәт ештијатынын, иштијини әшкилләшмәсиндә әвәссә рол ојнајыр.

Дидактик материаллар үзәриндә иши ашагыдакы истигамәтләрдә апармаг мүмкүндүр.

а) мүүәллим бирлэшмәләрни бир-бир охујуб, мә'наларыны изәһ етмәји нә ја чүмләләрдә ишләтмәји тәклиф едир;

б) мүүәјјән бирлэшмәләрә аид чүмләләр тәртиб едиб јазмагы таншырыр;

в) лүгәт материалы үзрә имла апарыр.

1. «Апарычы әләмәт» әл сөзү олан фразеоложи бирлэшмәләр.

Агзыдан ачыла дүшмәк, агзындан бурмаг, агзындан сөз гачырмаг, агзы гачырмаг, агзы ачыла галмаг, агзы дада кәлмәк, агзына чуллу довшан јерләшмәмәк, агзындан рәд төхүлмәк, агзындан дүрә тәкәтләнмәк, агзы чөрәјә чатмаг, агзы јанмаг, агзы-агыза вермәк, агзы суланмаг, агзындан сүд ији кәлмәк, агзындан гап гохусу кәлмәк, агзына су алмаг, агзы көпүкләмәк, агзы ачылмаг, агзы долусу...

2. «Апарычы әләмәт» үрәк сөзү олан фразеоложи бирлэшмәләр.

Үрәји кәлмәмәк, үрәјини ачмаг, үрәји гәмиз, үрәји јумшаг, үрәјини јемәк, үрәји гап алмаг, үрәјиндән кечмәк, үрәјинә тохунмаг, үрәјинә јатмаг, үрәјинә од дүшмәк, үрәјинә рәһм кәлмәк, үрәјинә хал дүшмәк, үрәјиндән тикан чыхармаг, үрәји дага дөнмәк, үрәји кәтүрмәмәк, үрәји үзүлмәк, үрәји, ачылмаг, үрәји сојулмаг, үрәји сыныг, үрәји ачыг, үрәји назик, үрәји бәрк.

3. «Апарычы әләмәт» көз сөзү олан фразеоложи бирлэшмәләр.

Көзүнү гап тутмаг, көзә кәлмәк, көзүнә јуху кетмәмәк, көзү бәрәлә галмаг, көзү дәрәд олмаг, көзү јолда галмаг, көзү чухура дүшмәк, көзү дојмаг, көздән гачырмаг, көздән дүшмәк, көзү кәтүрмәмәк, көзү тутмаг, көзү күлмәк, көзү гаралмаг, көз-көзү көрмәк, көзү гајнамаг, көзүнүн үстүндә сахламаг, көз ишләдикчә, көзү ач, көзү тох, көзү ачыг, көз дагы, көзү әлдә олмаг, көзүнү пүфләмәк, көз кәздирмәк, көз дәјмәк, көзә дәјмәк...

4. «Апарычы әләмәт» «баш» сөзү олан фразеоложи бирлэшмәләр.

Башыны уча еләмәк, башыны ашагы еләмәк, башындан етмәк, башындан рәд етмәк, башына ојун кәтирмәк, башына ојун ачымаг, башына ат тәпмәк, башына гәзә кәлмәк,

башына бир иш кәлмәк, башына ојун кәлмәк, башына гап бурмаг, башы бәләја дүшмәк, башы әлһәд дашына дәјмәк, башдан-ајага, башы ашагы, башы бош, башы балалы, башы ловлу, башы папаглы, баш гошмаг, башындан ачылмаг, башындан басмаг, баша кәлмәк, башыны гатмаг, баша дүшмәк, баш-гулагыны апармаг, баш-бејинини апармаг, башдан еләмәк...

5. «Апарычы әләмәт» «әл» сөзү олан фразеоложи бирлэшмәләр.

Әл ачмаг, әлә кечирмәк, әлә салмаг, әл галдырмаг, әли боша чыхмаг, әлине бәһанә дүшмәк, әлине фүрсәт дүшмәк, әлиндән хәтә чыхмаг, әли ишә јатмаг, әлә кәтирмәк, әл-әлә вермәк, әли јандымда галмаг, әли-ајагы итмәк, әл алтындан, әли ашагы, әли узун, әл үзмәк, әлдән кетмәк, әлдән дүшмәк, әлдән дүшмүш, әл алтындан иш көрмәк, әлә кәтирмәк, әл галдырмаг, әл чәкмәмәк, әлләри көјдә галмаг, әли үрәјинини үстүндә олмаг...

6. «Апарычы әләмәт» ајаг сөзү олан фразеоложи бирлэшмәләр.

Ајагы јүнкүл, ајагы агыр, ајаг дәјмәк, ајагыны кәсмәк, ајагындан чәкмәк, ајагыны чәкмәк, ајагы јерә јанышмаг, ајагы дәјмәк, бәрк ајагда, ајагыны басмаг, ајагдан дүшмәк, ајагыны алтындан јер гачмаг, ајагы үзүлмәк, ајагы јер тутмамаг...

7. «Апарычы әләмәт» чан сөзү олан фразеоложи бирлэшмәләр.

Чаны боғаза јыгылмаг, чан алмаг, чаныны дишине тутмаг, чан дәрманы, чаны гуртармаг, чан вермәк, чанына јатмаг, чанындан чыхмаг, чаны чәзанә кәлмәк, чаны зинһара кәлмәк, чаны әлдән кетмәк, чан-дилдән.

8. «Апарычы әләмәт» гулаг сөзү олан фразеоложи бирлэшмәләр.

Гулагы динчөлмәк, гулаг асмаг, гулагы дары дәлмәк, гулагында сырға

еләмәк, гулаг јолдашы, гулагынын динбиндә, гулагыны долдырмаг, гулагыны кәсмәк, гулагы долмаг, гулаг ардына бурмаг, гулагына салмаг, гулагына охумаг...

9. «Апарычы әләмәт» додаг сөзү олан фразеоложи бирлэшмәләр.

Додагы гачмаг, додаг салламаг, додагы јерлә кетмәк (сүрүпмәк), додаг бұзмәк.

10. «Апарычы әләмәт» үз сөзү олан фразеоложи бирлэшмәләр.

Үзү аг олмаг, үзү гара олмаг, үз вермәк, үзү кәлмамәк, үзүнә сөз кәлмәк, үзү бәрк, үзү гара, үзү јумшаг, үзү боз, үзүндән кечмәмәк, үзә чыхмаг, үзә бурмаг, үзә дүшмәк, үзә салмаг.

11. «Апарычы әләмәт» бурун сөзү олан фразеоложи бирлэшмәләр.

Буруну салламаг, бурун сохмаг, бурундан төкмәк, бурундан дүшмәк, бурунун учу көјнәмәк, бурунун учундагы узагы көрмәмәк...

12. «Апарычы әләмәт» һејван билдирән сөзләрдән ибарәт фразеоложи бирлэшмәләр.

Гарга дили, гојун дәрисинә кирмиш чанавар, гаргалы базар, гурд үрәји јемәк, гәздән ајыг, дәвә киши, илан мәләјән, дәвә һалбәндә бахан киши бахмаг, дәвәнини гујруғу јерә дәјәндә, тыебага јериши, гурд агзы дәјмәк, птә дөнмәк, итине төк, итлә пишик киши доланмаг, өзүнү түлкүлүјә бурмаг, довшана «гач», тазыја «тут» демәк...

13. «Апарычы әләмәт» ев әшјаларыны билдирән сөзләрдән ибарәт фразеоложи бирлэшмәләр.

Дараг чәкмәк, шам киши әримәк, дона кирмәк, чыраг јандырмаг, чырагыны сөндүрмәк, ијнә көзүндән кечмәк, бычаг сүмүјә дајанмаг, хәпчәр-бычаг олмаг, үзүјүнүн гашы дүшмәк, үзүкдән кечмәк, тогганын алтыны бәркитмәк, сүпүркә чәкмәк, чөмчә киши ара гарышдырмаг.

Чимназ ӘЛИЈЕВА,
Азәрбајчан ЕТПЕН-нин елми ишчиси.

МҮӘЛЛИФЛӘРИН НӘЗӘРИНӘ!

Бир даһа хатырладаг ки, редаксияја кондарилән мәгаләләр мақинида иши интервалда вә иши нүсхәдә јазылмагдыр.

Көнд мүүәллимләрнин мәгаләләрнә олјазми шәклиндә гәбул едилә биләр, бу шәртлә ки, онлар аг стандарт кагызыларда охунаглы хәтлә вәроғни бир үзүндә вә сәтирләр арасында бојук интервал сахламагла јазыласын.

Мүүәллимин ады, фамилиясы, иши јери, ев үнианы да мәгаләдә дәгис кәстәрилмәлидир.

Әкс төгдирдә мәгаләләр гедјидјата алынмадан керн гајтарылыр.

Сәмәд Вурғунун әсәрләриндә тәбиәт

мөвзусу (ссенари)

Мәктәпләримиздә бөјүк совет шаири, Азәрбајҗан халық шайы даһи сөз устасы, сөһимли вә умудулмаз, һәмшәшәшәр шаири Сәмәд Вурғунун хатирәсини һәср едилән тәдбирләрин тәшкили ән'әнәҗә чәһриләшдир. Мүхтәлиф формаларда һәҗәтә кәчирилән тәдбирләрин кәмәји илә орта мәктәбдә шакирдләр һәҗәтә парти архасында Вурғун поезиясынын е'чәзкар гүдрәтинә даһа дәрәҗәдән бөләд олур, шаирин бир сыра әсәрләрини әзбәр әјрәндрәр.

Бакынын Ленин районындағы 108 номерли мәктәбиндә С. Вурғунун җарадычылығына һәср едилән тәдбирләр мәҗлис мұхтәлифлији илә диггәти хусусилә тәһиб едир. Мәктәбдә ән'әнәҗә чәһри тәдбирин бүтүн иштиракчылары (шаир һаггында сөз дејәнләр, шаирин әсәрләрини әзбәр сөјләјәнләр, шаирин сөзләринә җазылан маһнылары ифа едәнләр, мұхтәлиф чалгы алатләриндә чаланлар) шакирдләрдир.

Бу ил мәктәбдә әдәбијәт мұаллими Зәһрира Гүлијәва-Ғафғазынын сәһбәрлији илә һазырланән тәдбир С. Вурғунун әсәрләриндә тәбиәти тәрәннүмүнә һәср едилмишдир.

Тәдбирә дә'вәт едилән Азәрбајҗан халық шаири, Азәрбајҗан җазычылар Иттифагынын кәтиби Балаш Азәрәтов, шаирә Азәрбајҗан ССР Әмәкдәр Мәдәнијәт ишчиси Мәдина Күлкүн, шаирин ғызы Ајәһи Ваһилова вә б. шаир һаггында хатирә сөјләдиләр.

Тәдрүбә мұбадиләси вә истафадә мәғсадилә тәдбирин ссенари мәтнинин ношр едилмәсини фәјдалы һесәб едирик.

РЕДАКСИЈАДАН.

Мәктәбли радио топшағы илә Вурғунун сәһи әтрафа җаылыр. Шаир өз ше'рини охујур:

Мән сәһбәт ачсам да јүз гәринәдән
Бу күндән әјрыла билмәјәчәјәм,
Бөјүк коммунизмин сабаһына мән
Садә хатирә тәк кәлмәјәчәјәм
Илләр узадачаг шаир өмрүмү
Көрмәмиш, җазмамыш о бөјүк күнү
100 ил јашасам да өлмәјәчәјәм.

I апарычы

Әһиз гонағларымыз, сөһимли мұәллим вә шакирдләримиз. Сизә хош кәлмишәһиз дејирик. Биз бу күн Сәмәд Вурғун кәчәһинин гонағларыјыг. Һәр ил тәһминән бу баһар күнләриндә биз бир јерә топлашыр вә бөјүк шаиримизин әһиз хатирәһини јад едирик. Мәктәбимиздә Сәмәд Вурғун кәчәһини кәчирмәк артыг ән'әнә шәкли-

ни алмышдыр. Сән он илдир ки, биз даһи сәһәткаримизин җарадычылығы илә бағлы ахтарышлар апарырыг.

II апарычы

Һәр ил әһиз шаиримизин үмид җарадычылығына баш вуруб ишчи чәләһини топлајыр вә сизә тәгдим едирик. Мәктәбимиздә елә бир шакирд јохдур ки, о, бөјүк шаиримизин ше'рләриндән әзбәр билмәһини. Шаирин җарадычылығы чәрәкли сүфрәдир. Чәрәји нечә бөлүрсәнә бөл, јенә дә чәрәкдир, өз дад-тамында, өз охшарсылығында, өз әтриндә, нурунда. Бу сизин көрүшүнүзә бу әтирдән, бу шүрдән бир һиссә кәтирмишк. Биз верәлишә шаирин доғма Азәрбајҗан тәбиәтинә һәср етдији әсәрләрә кәлмишк.

III апарычы

Сәмәд өзүнә «Вурғун» ләгәби көтүрмүшдүр. «О, өз Вәтәһинин, өз халығынын вурғуну иди» — дејән халық шаиримиз Р. Рәза дүңјалар гәдәр һаггы иди.

Шакирдләрдән бирин шаирин «Еләр оглујам» ше'рини әзбәр сөјләјир.

Учәуз-бучағымыз Русиянын тәбиәт мәһзәрәләһинин тәһвири бөјүк рус шаири А. С. Пушкинин, Гафғазын фүсункар көзәллији М. Ј. Лермонтовун поезиясында өз бәһин әһини тапдығы киһи, доғил јурдумуз Азәрбајҗаннын иһсаны вәләһ едән рәһкарәһк көзәллији дә өз поэтик тәһвириһин халық шаиримиз С. Вурғунун мұбариз поезиясында тапмышдыр.

IV апарычы

Шаир бәһин җарадычылығы Азәрбајҗаннын әһкин тәбиәтинин, онун шырыл-шырыл аһан чәҗларынын, дәрһин дәрәләһинин, әһвәһи даһи гарла өртүлү вүғарлы дағларынын, сәһит вә гәриб кәһд ахшамларынын тәрәннүмү илә башлајыр.

Шаирин сөзләринә бәһтәләһмиш «Тарла маһнысы» ифа едилир.

Шаирин «Җадыма дүшдү» ше'ри әзбәр сөјләһилир.

Азәрбајҗан әһкин мәдди не'мәтләри олаһ бир өлкәдир. Вурғунун даһи тәрәвәт сачаһ бүллур поезиясында, Вәтәһимизин руһундан бәһе едән мисрәләри аһамын Вәтәһ, торпаға олаһ мәһәббәтинин гәт-гәт артырыр.

Шаирин «Комсомол поемасы»ндән бир парча әзбәр сөјләһилир.

Сәмәд Вурғунун әсәрләриндә Азәрбајҗаннын тәбиәти, онун даһи вә торпағы дил ачыб даһышыр, әшја вә предмет чәһли иһсан киһи дилә кәһлир, тәбиәт дә иһсан киһи сөһилир, кәдәрләһир, јараныр вә олүр.

Шаирин «Чинарын шикајәти» ше'ри әзбәр сөјләһилир.

V апарычы

Шаир тәкчә тәбиәти вәсф етмәккә кифәјәтләһмир. О, иһсан көзәллијинин тәһвириһин верән поэтик ләһәләр җарадыр.

Шаирин сөзләринә бәһтәләһмиш «Ала көзләр» маһнысы ифа едилир.

С. Вурғун гәләһиндә тәбиәт иһсан руһунун тәрчүмәһи киһи верилир. О, бүтөн табло җараданда да, тәбиәтә сәтирләрәһасы мұрачәһтиндә дә бу мәғсәдә һәһл олур.

Шаирин «Баһар» ше'ри әзбәр сөјләһилир.

Шаир бә'әһи тәбиәтин өзүндән јох, онда мәһкуһ бир чәһлидән бәһе едәркәһ дә иһсанын мәһәһи әләһини аһмағы, онун кәдәр вә сөһилчһини даһи тә'һирли ифадә етмәји дүшүнүр.

Сәмәд һәлә кичик икәһ аһасы өлмүшдүр. Шаирин аһасындән вәхтәһи әјрилмәһи ону өмрү бөју кәдәрләһдирмишдир.

Шаирин «Аһа» ше'ри әзбәр сөјләһилир.

Вурғунун аһа торпаға, Вәтәһ вә онун тәбиәтинә вурғунлуғуну онун поемаларында даһи әјдһи көрүрүк. О, иһли-хырдалы 15 поема җазмышдыр. Саһки онлар шаирин һәҗәтиһини вә җарадычылығынын һәр фәһлиндән бир җарпағ, бир чһчәк, бир чәләһкдир.

«Талыстаһ» поемасы бөјүк шаирин тәбиәт һаггындағы шаһ һәғмәһидир. Бурада Азәрбајҗаннын көзәл кушәләһиндән бирин С. Вурғунун е'чәзкар гәләһиндә поэтик бир вүс'әт кәһб едир, үлви јүкәһклијә галдырылыр. Бурада Вурғун тәбиәти чәһсыз бир варлыг киһи вермир. О, даһын, торпағын поэтик мәһнаһыны көзәл лөһәләрдә чәһландырыр.

Шаирин «Талыстаһ» поемасындән бир парча әзбәр сөјләһилир.

Шаирин сөзләринә бәһтәләһмиш «Дағлар» маһнысы ифа едилир.

VI апарычы

Муган әһрләр бөју сусуз бир сәһра өлмүшдүр. Совет дөврүндә бу јерләрдә Күр чәји үзәһиндә су слектрик стансияһы гурулду. Муган сусузлудән гуртарды. С. Вурғунун «Муган» поемасында бу һәһәһк тикһити ишләри бөјүк сәһәткарлығла гәләмә аһымышдыр.

Шаирин «Илһама чәғырыр мәһи» ше'ри әзбәр сөјләһилир.

Шаирин сөзләринә бәһтәләһмиш «Тарла» маһнысы ифа едилир.

Шаир Муган көзәли — гара көзлү чејраныи вәсфини дә уиутмур, она бир нәгмә гошур, овчуну да инсафа чагырыр.

Шаирни «Чејран» ше'ри эзбәр сөјләниллр.

Тәбиәт Вургуи лирикасында элван бојаларла төвсә-гүзәһ киими рәнка-рәнк тәсвир едиллр. Гырмызы вә ал рәнкләр шаирни ән чох сәвдији рәнкләрдир. Бу социализм бајрагының, коммунизм идеалының тәмсалыдыр.

Шаирни «Октјабр» ше'ри эзбәр сөјләниллр.

Тәбиәт Вургуи лирикасында до-пуг бир фон киими вериллр. О, инсанларын тәләјинә биканә дејил, тарихи һадисәләрә дә, мүәсир мәсәләләрә дә мүдахилә едир. Инсанн хүсусијјәтләрини тәбиәт һадисәләринә көчүрүлмәси Вургуи тәбиәт лирикасының әсәс хүсусијјәтләриндән биридир.

Шаирни «26-лар» поэмасындан бир парча эзбәр сөјләниллр.

Шаир шаилы 26 Баки комиссарының күлләләнмә мәрәсиминин агырлығына даһа гүввәтлә ифадә етмәк, ону мүкәммәл бәдин үмумиләшдирмә сәвпјјәсинә галдырмаг мәгәсәдилә санки тәбиәтин дә мәтәм сахладыгыны көстәрир.

Шаирни «26-лар» поэмасындан бир парча эзбәр сөјләниллр.

VII апарычы

Тәбиәт тәсвириндән истифадә шаирни әсәрләриндә бир сыра мәгәсәдләрә хидмәт едир вә мүәјјән ијјәтләрлә ишләдиллр. Булардан бири сырф тәбиәт тәсвирин олмагла һадисә вә әһвалатын баш вердији әразинин, мәканын вәзијјәтинин чаңландырмагдан ибарәтдир. Мәс: «Комсомол поэмасы»ның башлангычына диггәт јетирәк.

Шаирни «Комсомол поэмасы»ндан бир парча эзбәр сөјләниллр.

Шаир өз гәһрәманының башына кәләчәк фәлихәтин дәһшәтинин бүтүн долгувиугу илә билдирмәк үчүн она мүвафиг елә тәбиәт ләвһәләри јарадыр ки, охучу јахылашан фәһмәнин агырлығыны бәри башдан дујмага башлајыр. «Ганлы чадыр» фәслиндә кечәнин зүлмәт гаранлығы фонунда чох түнд бојаларла тәсвир олуан даг-

лар сон дәрәчә пәһимәли көрүнүр.

Шаирни «Комсомол поэмасы»ндан бир парча эзбәр сөјләниллр.

VIII апарычы

Шаирни «Дилчан дәрәси» ше'риндә дә тәбиәт гуру, чаңсыз бир варлык киими јох, ичтнман-сијаси чаларлары илә бирликдә вериллр.

Шаирни «Дилчан дәрәси» ше'ри эзбәр сөјләниллр.

Шаирни сөзләринә бәстәләнмиш «Оху көзәл» маһнысы ифа едиллр.

Шаирни «Мән тәләсмирәм», «Шаир, нә тез гочалдын сән» ше'рләри эзбәр сөјләниллр.

IX апарычы

С. Вургуи ичтнман-сијаси мәсәләләрдә дә тәбиәт тәсвириндән истифадә етмишдир. Буна ән јахшы нүмунә «Гафгаз» ше'ридир. Бу ше'ри охујаркән көрүрүк ки, Совет һөкүмәтинин дөкмәдән јеритдији Ленин милли сијасәти инсанлары, милләтләри бир-биринә дост, гардаш етдији киими, тәбиәти дә инсанлара јахылашдырды, доғмалашдырды.

Шаирни «Гафгаз» ше'ри эзбәр сөјләниллр.

X апарычы

Бәли, әзиз вә уиудулмаз шаиримиз нәики бу күнүн, һәтта кәләчәк нәсилләрини көзәл шаирни киими сөвиләчәкдир. Онун һәр бир сөзү халгымыз үчүн гијмәтли јадикардыр. Әзиз шаиримиз биз кәңчләрә 4 сөзү даһа әзиз тутмагы төвсијә етмишдир.

Шаирни «4 сөз» ше'ри эзбәр сөјләниллр.

Әввәл Сәмәд Вургуи Азәрбајчана вургуи иди, инди Азәрбајчан Сәмәдин вургуиудур.

Шаирни «Азәрбајчан» ше'ри эзбәр сөјләниллр.

XI апарычы

Тәк Азәрбајчанмы? Јох. Бүтүн тәрәггипәрвәр бәшәријјәт онун өлмәз сәнәтинин вургуиудур.

Мусигинин һәзин сәдалары алтында шаирни «Бу дүнијадән Вургуи кечди» ше'ри эзбәр сөјләниллр.

XII апарычы

Әзиз гонагларымыз, бизим мәктәбиндә илк дәфә әлине чанта котүрүб I сифа гәдәм басан шакирдләр бу доғма очагда даһн шаирә бәсләнән мәһәббәтин, һөрмәтин шәһиди олур. Бу мәһәббәт онлара шаирни сөз кәзи-нәсинин ачарыны бәхш едир. Бу күн естафет онларын әлиндәдир. Шаирни битмәз-түкәнмәз, зәикин јарадычылығына дәриндән өјрәнмәк, сөймәк, нә-

силләрә чатдырмаг онларын нәсибидир.

Бу вахт I сифа шакирдләриндән 4 нәфәри нрәли кәлир. Онларын әлләриндә С. Вургуиун китаблары вардыр. Онлар да Сәмәд Вургуиун ше'рләриндән эзбәр сөјләјирләр.

Елә бурадача гаршыдакы дәрә илиндә С. Вургуиун хәтирә кечәсинин мөвзусу е'лан едиллр. Тәдбир баша чатыр.

Шәкилдә: 108 нөмрәли мәктәбин мүәллими Зәифира Гулијева-Гафгазлы шакирдләрә С. Вургуиун әсәрләри илә бағлы мәсләһәт верир.

рунур ва жеринэ дүшмэҗан зэмнениз бир фикир кими күлүш догурур. Утопик чэмнүүтүн «голаг севан инсанлар», «адалат јурдунун агаггаллар»ндан ибарат «нэчиб шөһар эһли» огурулугун олмамасына инанмаҗан Искандаро бу өлкөдөки эмпн-амандыгын, «архажылыгын» объектив сазбонин жүксөк ичтимаи гурулушун бэргэрар олмасы илэ инандырмага чалышырлар.

Искандарин идеал чэмнүүт гаршысында тээччүблэмэси да еҗин дэрәчәдә тэбин көрүнүр. Чүнки биринин башгасынын эмәји һесабына јашамасы принциплэри үзэриндә бэргэрар олан чэмнүүтә мәнсуб адамын тәфәккүр тэрзи ва характери дә һәмши мәрһәләнин төрәмәсидир. Чүнки «адамларын өзлэрини нечә апардыглары ва апармыш олдуглары иса һәмишә ва һәр јердә онларын јашадыгы тарихи шәрәитиндән асылдыр ва асылы олмушдур» (Ф. Енкелс, Анти-Дүринг, сәһ. 351). Искандарин да мәнсуб олдугу инкишаф сәвијјәсиндә биринин эзмәси ва дикәринин истисмар олунмасы чэмнүүтүн тэбин-тарихи нәтичәсидир. Искандаро көрә иса куја һәр јердә ва һәр заман бу һал олмалыдыр. Низаминин Искандарин гаршылашдырдыгы чэмнүүт мәнсулдар гүввәләрлә истиссал мүнәсибәтлэринин мүнәсиб аһәнкдарлыгына, мәдди зәнкнликләрлә мәнәви жүксәлишин бир-биринин ганунаујгун олараг тамамладыгы һәртәрәфли камиллијә әсәсләнимыш бир чэмнүүтдир. Бу чэмнүүтдә инсанлар гануналардан горхдуглары үчүн дејил, әксинә, чэмнүүтүн ән үмуми инкишаф гануналарыны ва бу гануналардан ирәли кәлән зәрури тәләблэри шүүрлу сурәтдә дәрк едиб фәалијјәт көстәрәдиклэри үчүн мүфтә-хорлуғдан ва әлијриликдән әл чәкмишләр. Огурулуг ва тамаһкарлыг, һагсызлыг ва ганлы мүнәрибәләр говшагында чабалајан бир инкишаф сәвијјәсинин һөкмдары Искандарин белә бир идеал мәнзәрәјә тээччүбләнмәсинә гаршы гочалар дејир:

Огрудан горхмарыг, биз нә шөһәрдә,
Кешикчи гојарыг, нә дә чөлләрдә.
Огурулуг еләмәз биздә бир нәфәр,
Огураја билмәз биздән өзкәләр.

Бу өлкәдә огурулуг етмирләр, иңфрәт догуран һәрәкәтләрлә мәшгул олмурулар. Лакин бу чэмнүүт тәсадүфи, көјдәндүшмә, сечмә адамлар топлусу да

дејил, тэбин-тарихи инкишаф мәрһәләринин јени мәзмунда ганунаујгун варисидир. Бу чэмнүүтдә «зәнчир», «гыфыл», «әзаб», «адаләтсизлик», «бәрабәрәсизлик» аңлајышы мәлумдур. Тәәсүф ки, Низамин бу аңлајышлары догурмуш инкишаф мәрһәләлэринин ва кашиф етдији чэмнүүтүн бу жүксәк мәрһәләјә кечмәк јолунун кепиш тәсвирини верә билмәмишдир. Низаминин гәләмә алдыгы нәтичә — ја'нин һагсызлыг ва бәрабәрәсизликдән, «һасар», «зәнчир», «гыфыл» — ишләдилән бир мәрһәләдән там онун иңкары олан бир чэмнүүтә кечилмәси белә бир мәңги гәләтә кәлмәјә имкан верир ки, Низаминин тәсвир етдији жүксәк сәвијјә тәсадүфи јараңмамышдыр, ја'нин нәтичәдәки маһијјәт ва көһнә чэмнүүт һаггындаки аңлајышлар иддиә етмәјә һагг верир ки, «зәнчир» ва «гыфыл» ишләдилән әввәлки «әзаблы» вазијјәт елә бир һәддә кәлиб чатмышдыр ки, дахилиндәки зиддијјәтләр кәккиләшип мүтләг мүбаризәнин зәрури мәрһәләсини догурмуш; гыфыллар сындырылмыш, зәнчирләр парчаланмыш, орду силаһы јерә төкмүш ва бәшәри шәрәитә реал зәмини ачылмышдыр; адаләтли ва ичтимаи төрәгги мәрһәләси бэргэрар олмушдур. Бу зәмини физики әмәклә зәһни әмәк ва шөһәрлә кәнд арасындаки зиддијјәтлэри дә әрәдан галдырмышдыр.

Бурада һамынын бәрабәрлији мөјјары әсасында инсан инсана јолдаш, дост ва гардашдыр; бир нәфәр һамы үчүн, һамы бир нәфәр үчүн чалышыр, һамы бир-биринин гајгысына гаһыр. Бу чэмнүүтүн ичтисади әсасы онун үзвлэринин характерини дә формалашдырмышдыр:

Хәбәрчилик билмәз бир нәфәрминиз,
Өзкәһни ејбинә көз јумарыг биз,
Бирини гәзәбли, ачыглы көрсәк,
Она мәсләһәтлә едәрпк көмәк.

Фалакәт тәһрики хәбәрчилик, сијәси әхлагсызлыг олан иңкүзлүлүк, сағлам инсанлара гара ләкә бөһтанчылыг, тәрәггијә хәјәнәт олан хәбиәлик, мәфкурәсизлик ва симасызлыг Низаминин утопик чэмнүүтүнн адамларына јаддыр. Сөз јох ки, «өзкәһни ејбинә көз јумарыг биз» сөзлэри инсанын дахили мәзмунунда, характер ва һәрәкәтлэриндә олан һөгәсләрдә аңд дејилдир, әксинә, инсанын тэбин — ападанкәлмә иңкәстлијинә ишәрәдир.

Демәли, бу чүр «ејбә» күлмәмәк дә чэмнүүтүн жүксәк мәдәнијјәт сәвијјәсинин јаратдыгы әдәб-әркандыр, инсан шәхәсјјәтинә тохунулмазлыгдыр, она шүүрлу еһтирамдыр. Бу чэмнүүт онун гануналарыны позанлара өз арасында јер вермир — демәли, «өзкәһни ејбинә көз јуммаг» инсанын физики чәһәтдән гүсуруна аңдир.

Утопик чэмнүүтдә «дөвләтин өлүб кетмәсини» иңизбати, һүгуги гануналарын гүввәдән дүшмәси тамамлајыр — дөвләт ва һүгуг бири дикәрини зәрури едән тарихи категоријалар кими онлары догуран шәрәитин арадан галдырылмасы илэ бәрабәр сәләһијјәт ва тәтбиғ олунмаг имканыны да бу чэмнүүтдә итирмишдир. Бу чэмнүүт бүтөв чанлы бир организм кими тэбин тарихи өмр сүрүр, онун да өзүнә хас аңизликлэри, зәңф һүчәјрәлэри вар. Беләлэри дә чэмнүүтүн жүксәк гајгысы илэ әһәтә олунмушдур, бу гајгы бәшәри һуманизм сәвијјәсиндәдир, бурада:

Аңизин дәрдинә едәрпк чара,
Хиләскар оларыг дүшәрәсә дара,

—демәклә һәр бир адамын рифаһына һамынын гајгы көстәрмәси кими жүксәк һәјәт ганунуну нәзәрә чарндырырлар. Онлар мөјјәни тарихи бир инкишаф мәрһәләсинин гаһагчыл нүмајәндәси сајылан Искандарин суалыны диггәтлә динләјирләр.

Искандар сорушду: «Нә үчүн сизләр,
Горху билмәзәсиниз неч зәррә гәдәр?
Нечүн бурда белә архажылыг вар?
Нә үчүн гыфылсыздыр бурда
гаһылар?»

Низаминин утопик дүнјасындаки инсанларын давраныш нормалары жүксәк бир ичтимаи варлыгын догурдугу принципләрә әсәсләнир. Бурада саңки «сөһбәт бүтүн адамлар үчүн елә һәјәт шәрәити јаратмагдан кедир ки, һәр кәс өз инсани тәбиәтинин азад сурәтдә инкишаф етдирмәк, өз јахын адамлары илэ инсани мүнәсибәтләрдә јашамаг ва өз рифаһынын зоракылыгла поэулачагындан нараһәт олмамаг имканы өлдә едә билмишдир» (К. Маркс ва Ф. Енкелс, Көңчләр һаггында, сәһ. 242).

Бу чэмнүүтүн рәтәндәшлары жүксәк шүүра, бәшәри мәнәвијјәтә сәһибләниш һәртәрәфли камил инсанлардыр; онларын мәдәнијјәт сәвијјәлэринин идрәәдичијә — һөкмдарә еһтијачы јохдур. Шаһ онлара чэмнүүт инкишафынын алт гагларындан, онларын видалашдыгы бир мәрһәләдән кәлмиш кечмишин нүмајәндәси кими көрүнүр, она көрә дә Искандарин суалларына тээччүбләнмирләр ва јашадыглары мәрһәләјә чатмагын јолуну лаконик шәкилдә шаһа ајдынлашдырырлар:

Дүзкүнлүкдән кечмәрпк әсла
түк гәдәр!
Әјри долаңмаглы јохдур ишминиз,
Дүзлүкдән башга јол танымырыг
биз,
Әјрилик јолуна чәкмишик һасар,
Дүзлүкән олмушуг әзабдан кәнар...

Чэмнүүтдә һамы бәрабәрдир, әмәк јашајышын биринчи тәләбатына чеврилмишдир.

Биздә бәрабәрдир һамынын вары,
Бәрабәр бөләрпк бүтүн маллары,
Биздә артыг дејил неч кәсдән
неч кәс,
Биздә ағлајана неч кимсә күлмәз...

Көрүндүјү кими, базислә үстгуруму дилектикасы бурада өзлэринә хас гаршылыглы нүфузлә аһәнкдардыр, жүксәк һуманизм гүввәдәдир; бу чэмнүүтдә өмүр-күн кечирәиләр һәссәс, нәчиб, гајгыкеш, хејирхәһ ва сәхавәтликдирләр; гаршылыглы јардым ва көмәк онларын характериндә әдәтә чеврилмишдир. Она көрә дә идеал чэмнүүтүн мө'тәбәр нүмајәндәлэри һөкмдарлары догуран чэмнүүтүн башчысы Искандарә өјрәдирләр ки:

Бизим драмызда билсәк ки, әкәр
Биринә бир ишдә јетишип зәрәр,
Һамы—кисәминздән ону өдәрпк,
Верпб мајасыны тәмини едәрпк...

Бу өлкәдә үмуми биркәјашајыш гајдаларына, әхлаг нормаларына әмәл олунмасына бүтүн чэмнүүт нәзәрәтчиндр. һәтта чэмнүүт мәнәфејинә зидд адамларә чәзә да верилдр. Бу да тэбин көрүнүр. Чүнки К. Марксын көстәрдији кими, «чәзә чэмнүүтүн јашамаг шәрәити нечә олур-олсун, бу шәрәитин поэуламасына гаршы өзүнү мүдафиә етмәк вәситәсиндән башга бир

шеј дејилдир» (К. Маркс ва Ф. Ен-келс, Кавчлар һаггында, сәһ. 76). Бу һаггыт Низамини коммунизм чәмиј-јәтиниң тәсвириңдә дә иһикасыны тап-мышдыр:

Бизимлә бирликдә јашајар о кәс
Ола бизим кими тәмиз, мүгәддәс,
Тутдугумуз јолдан чыхса бир инсан
Ким ола, топарыг өз арамыздан...

Демали, бу чәмијјәтдә фәлијјәт көстәрән һүгүг сифиләрини ва дөвлә-тини мејдана кәлмәсинә һагг газанды-ран һаким сифини ирадәсиниң ифадә-си ола һүгүг дејилдир; чәмијјәттиң бу чүр жүкәлиш сәвијјәсиндә һүгүг өз мөвгејини зарурәт нәтичәсиндә гүвәт-ләндирилмиш олаң мәһәви амилә кү-зәштә келиб, бүтөвлүкдә чәмијјәттиң ирадәсиниң мәһәви ифадәсинә чеврил-мишдир.

Низаминиң идеал чәмијјәти дејим кими, нәтичәдир. Бөјүк даһи бу чәмиј-јәти, Европа утопистләриң кими, кеч-миш чәмијјәти тәңгид етмәк, «әрилик ва әзабын» һәкм сүрдүјү чәмијјәти һа-мыја: күбарлара, зијалыларә, алимлә-рә ва с. мүрачнәт етмәк, һамыны мәр-һәмәтли јол иһтиһаб етмәјә сәсләмәк јолу илә јаратмыр. Әкәспә, өз хәләф-ләриндән прәли келир. Бәшәријјәттиң өмр мәрәмиһәмәсиниң идеал амалы олаң кәләчәк сәвдәт чәмијјәттиңиң ре-ал мәнзәрәсиниң тәсвириңиң сәһәт лөв-һәсиндә чаңландырыр ва диалектик бир иһкишаф мәһтиһилә әсәсләндирир ки, бу чәмијјәт һамыны — күбарла-рың иһсафа кәлмәси ва ја зијалыла-рың тәблиғаты илә дејил, «әрилик» ва «әзаба» сон гојмагла јарана биләр. Тәсәдүфи дејил ки, Низаминиң Искәндә-риң о заманки дүниәниң мәдәни өлкә-ләринә апарыр, гошуларла гаршы-лашдырыр; һәкмдарлары мәғлуб етди-рир; беләликлә, Искәндәрә ва охучу-лара мүгајисәләр мәһтиһи илә иһаң-дырыр ки, Искәндәриң мәһсуб олдуғу иһтиһман гурулуш, онун раәт кәлдәни өлкәләрдәки иһтиһман варлыг «иһсан иһарантә» зиддир; нә фәвгәл'адә сәр-кәрдәлик мәһарәтилә, нә дә фәрман-лар јолу илә һаггәзлыгы һаким ол-дуғу чәмијјәти сәвдәт әләминиң чевир-мәк олмаз.

Утопик чәмијјәттиң иһсанлары һәја-ты көзәллик һанулары әсәсында гу-рурлар, тәбиң сәрвәтләрдән дә пүхтә

бир иһрақли иһтиһадә етмәк принси-пниң оһ планә чәкирләр:

Биздан гачмаз әсла вәһини

Вермәрик онлара әзијјәт, азар...
...Овламағ иһтәсәк онлардан әкәр,
Овларыг еһтијач дујулан гәдәр, —
Лазым олмајаны биз һаһаг јерә —
Гырмәрыг — зијнәтдир онлар
чөлләрә...

дејирләр.

Утопик чәмијјәтдә һәртәрәфли бир аһәкдарлыг вәр. Низаминиң тәблиғ етдији чәмијјәт тәкчә мадди боллуғ-лар дәфиһәси, мәһәви камиллик чә-мијјәти кими галмыр. Бурада физик сағламлыгла зәһни зәһкиһлик вәһдәт-дәдир, бири дикәри үчүн шәртдир. Иһ-сан һәјатының мөвчудлуғу өлчүсү узунөмрлүлүкдүр. Идеал дүниәниң сәккиләри бу маһијјәти дә сифли чәмијјәттиң һәкмдарына шәри едирләр:

Биздә чаһанлардан өлүм узағдыр,
Өлүм чох јашамыш гочаја һағдыр.
Өлүјә биз әсла сахламарыг јас,
Билирик бу дәрдә бир чарә олмаз...

Мәһтиһ ајдындыр. Бурада вахтсыз өлүмләрә иһкәһкә верилмәмәси јени чә-мијјәттиң жүкәк иһкишаф сәвијјәси вә көзәл һәјат тәрзи, логман тәбиәтә һакимләр јетишдирмәк ләјгәти илә әләғәдардыр. Бурада иһсан һәјаты тә-сәдүфән пуч олмур, иһсан узун өмүр сүрдүкдән сонри диалектик иһкиша-фың тәбиң вә зарури нәтичәси оларат гочалыб өлүр.

«Искәндәрнамә»дә әкә олунмуш чә-мијјәтдә сәһиңч вә кәдәр һамыја апа-дир. Бу да јенә мәһәви чәһәтдән дә, һәр кәсин һамы, һамыны һәр кәс үчүн һуманист гајғысыны тәбиң тәзәһүрү-дүр; коллективчилијни фәрдијјәтчилик үзәриндә һәртәрәфли мүзәффәрлији-дир. Чәмијјәт әһлиһини:

Дәрдлиһни дәрдинә оларат шәрик,
Шад ола, онуңла шадлыг ејләрик.

мүддәалары бу мулаһизәләриң гәһә-әтләндиричи играрыдыр. Бу иһсанлар тәмиз үрәкли, фитнә-фәсаддан узағ олаң сағ адамлардыр. Онлар өз пәк мәһәвијјәтларыны Искәндәрә гаршы кәскиң бир иһтиһман кими бүрузә вә-рәрәк дејирләр:

Һеч кәси һисә јола әсла чәкмәрик,
Нә фитнә ахтарар, нә гаң төкәрик.

Искәндәр гызыл, даш-гаш, шәһрәт
Чәмиңә өлкәләри фәһи едәркәһ ми-
ләрдә иһсанларың гаңы төкүлүр. Иһ-
заминиң тәсвир етдији жүкәк чәмијјә-
тиң иһсанлары һисә көзүтохдур, гызыл-
күмүш душкүңү дејилләр.

Бу чәмијјәттиң һүмајәндәләри өз вә-
тәндәшларының әһидәсини Искәндәрә
белә иһаһ едирләр:

Гызыла, күмүшә алданмаз һеч кәс,
Булар бизим јердә бир шејә дәјмәз.
Хәсәһлик билмәрик дүнијадә бизләр
Зорла шеј алмарыг бир арпа гәдәр.

Идеал чәмијјәт мүдирләриңиң сәһ-
бәти шаһы киһәјәтләндирир; бу чә-
мијјәтдән өјрәниләриң ләзим билир.

Көрүңдүјү кими, Низаминиң утопик
социализмә дәир фикирләри хәләфлә-
риңиң идејаларында һагг-һагг жүкәк-
дир; бу баһымдан сөз јох ки, Низами-
ниң утопик социализмиң әсәс баһис
кими өјрәниләси онун фәләсәфи иһси-
ни мәһсуһундан прәли кәлир.

Фикриһизчә, орта мәктәбдә Низамини
јарадычылығында бәһс едәркәһ ша-
кирдәрә утопик идејалары һаггында
јери кәлдикчә мә'лумат вәрмәк ләзим-
дыр.

Нәзәри гәјдләр

Даһили тә'јин будағ чүмләли ТМЧ вә онларың заман ујушмалары һаггында

Әләддиң ӘЛИЈЕВ

филология елмәри һәмнәдә, Азәрбајҗан ММТИ-дә
кафедра мүдир

Мә'лумдур ки, тә'јин будағ чүмләли ТМЧ-ни үч нөвү вәр. Белә ки, биринчи нөвдә баш чүмлә әввәл, будағ чүмлә әхирә киңиңиң иккинчи нөвдә будағ чүмлә әввәл, баш чүмлә сонри иһләшәни һалда, үчүн-чү нөвдә — даһили тә'јин будағ чүмләли ТМЧ-ләрдә будағ чүмлә баш чүмләниң даһили тә'јин мәсәләси. 1. Бир адам ки, сәһәр ја-лан данышды, ахшаматан јалән данышар. 2. Бир арха ки су кәлиб, кү-ман вәр јенә кәлиси. 3. Бир баш ки бөјүк ола, һеч јерә сығмаз. (А г а л и р с өз ү.)

Бу нөв даһили тә'јин будағ чүмләли ТМЧ Азәрбајҗан дилиниң гә-дим јазылы абиһәси, сөз еһтиһатының зәһкиһлији, синтактик иһфәдәлә-риң әһванлығы, халғ дејим тә'јиниң тәбиһлији илә сечилән, әһ башлы-часы һисә, дилиһизни бәддиң үчүнчү өзүндә чөмләшдирән «Китаби-Дәдә Горғуд» дастанларының дилиһдә дә иһләһмишдир. Мәсәлә: Ол за-манда бир оғлан баш кәсмәсә, гаң төкмәсә, ад гојмазларды. Оғуз за-манында бир јикит ки евләнсә, ох атарды.

Түрк дилләриңиң, о чүмләдән Азәрбајҗан дилиниң тарихиңиң өјрә-нәк иһһидә чох гијмәтли јазылы әдәби абиһә олаң «Оғузнамә»ниң дил-лиһдә дә даһили тә'јин будағ чүмләли ТМЧ иһләһмишдир. Мәсәлә: Бир евдә ки кәлә гараваш олмыја, ол евиң бәрәкәти олмаз. («Оғузна-мә», «Јазычы» нәшријјаты, 1987, сәһ. 81).

Гәдим тарихә малик бу нөв тә'јин будағ чүмләли ТМЧ-дә баш чүм-лә ики һисәдән ибарәтдир. Баш чүмләниң ортасында иһләһән будағ чүмлә баш чүмләниң өзүндән әввәкли һисәсиндә һисәлә иһфәдә олунан мүзәјән үзәү тә'јин едир, ајдылашдырыр. Иһһини тә'јин будағ чүмләли ТМЧ-ни сәдә чүмләјә чеврилдикдә дә тә'јин будағ чүмләси олаң компо-нент сәдә чүмләниң тә'јиниңә чеврилди.

Мүгајисә едәк:

№	Тә'јин будаг чүмлөли ТМЧ	Сәдә чүмлө
1.	Бир адам ки сәһәр Јалан данышды, акша-мачан Јалан данышар.	1. Сәһәр Јалан данышан адам акша-мачан Јалан данышар.
2.	Бир баш ки бәјүк ола, һеч јәрә сығмаз.	2. Бәјүк олан баш һеч јәрә сығмаз.
3.	Бир арха ки су кәлиб, күман вәр јенә кәлсин.	3. Су кәләк арха күман вәр јенә кәлсин.
4.	Ол заманда бир оғлан баш кәсмәсә, ган төкмәсә, ад гојмазларды.	4. Ол заманда баш кәсмәјән, ган төкмәјән оғлана ад гојмазларды.
5.	Оғуз заманында бир јикит ки евләнсә, ох атарды.	5. Оғуз заманында евләнән јикит ох атарды.
6.	Бир ездә ки кәлә — гараваш олмыја, ол өвни бәрәкәти олмаз.	6. Кәлә — гаравашы олмыјән өвни бәрәкәти олмаз.

Азәрбајчан дилчилијиндә «Китаби-Дәдә Горгуд» дастанларының дилиндә ТМЧ арашдырылмыш вә хејли лазымлы, кәрәкли ишләр көрүлмүшдүр.

Бә'зи алимләр дилиндә ишләнән дахили тә'јин будаг чүмлөли ТМЧ-ни фарс дилиндән кәлдијини гејд едирләр. Бу һагда профессор Н. Мирзәзадә јазыр: «Орта эср классик ше'р дилкидән фәргли олараг нәср әсәрләриниң дилиндә, хүсусән тәрчүмә әсәрләриниң дилиндә фарс дилиниң бир сыра синтактик гәјдалары өзүнә јер тана билмишдир, мәһз буна көрә дә мүрәккәб табели чүмләләрдә баш вә будаг чүмләләрини јерләшмәсиндә фарс дили гәјдалары нәзәрә чардыр, буну ән чох тә'јин будаг чүмләси һаггында демәк лазым кәлир» (Н. И. Мирзәзадә. Азәрбајчан дилиниң тарихи синтаксиси. «Маариф», Б., 1963, сәһ. 141).

Н. З. Гачыјева нәср Азәрбајчан дилиндә ишләнән ТМЧ-ни инкишафыны әрәб вә фарс дилләринә бағламаға мејл кәстәрир. О, бу бәрәдә јазыр ки, азәрбајчанлыларың әрәб вә фарсларла узун мүддәтли игти-сади-спјаси вә мэдәни-мә'нәви әлагәси нәтичәсиндә әрәб вә фарс дилләриниң синтактик гурулушуну Азәрбајчан дилиниң синтактик гурулушуна һисс едиләчәк дәрәчәдә тә'сир олмушдур. Бунуң нәтичәсиндә Азәрбајчан дилиниң синтактик гурулушу илә әрәб вә фарс дилләриниң синтактик гурулушу арасында тарихән бә'зи үмуми чәһәтләр мејдана кәлмишдир (Н. З. Гаджијева. Синтаксис сложноподчиненного предложенија в Азербайджанском языке. Изд. АН СССР, М., 1963, сәһ. 190—208; Н. З. Гаджијева. Типология придаточных предложений в современном Азербайджанском языке. III., синтаксис, Изд. АН СССР, М., 1961, сәһ. 170—171).

Бу вә ја бу кими мәлбәләрә әсәсләнән Ә. Ш. Садыгов «Азәрбајчан дилиниң јазылы абидәләриндә ишләнмиш тә'јин будаг чүмлөли табели мүрәккәб чүмләниң хүсуси бир нөвү һаггында» адлы мәгаләсиндә јазыр: «...Дахили тә'јин будаг чүмлөли табели мүрәккәб чүмлә конструк-сија чәһәтдән фарс дилиндән алынма олуб, узун мүддәт Азәрбајчан дилиндә ишләнмиш вә специфик хүсусијәтләрә мәлик олмушдур. Бу чүмлә типиниң Азәрбајчан дилиндә кенш јайылмасының сәбәби бир тәрәфдән нүфузулу сәләткарларың дилиндә ишләнмәси илә, диңкәр тәрәфдән нәср фарс дилиндән тәрчүмәләрә әлагәдардыр».

Көрүндүјү кими, Н. И. Мирзәзадә, Н. З. Гачыјева вә Ә. Ш. Садыгов XIV—XIX эср јазылы мәлбәләрә әсәсләнәраг, Азәрбајчан дилиндә ишләнмиш дахили тә'јин будаг чүмләләриниң фарс дилиндән кечдији гәнаәтинә кәлирләр.

Дүздүр, Азәрбајчанда 300 илдән артыг әрәбләр вә ајры-ајры дөврләрдә 1000 илдән јухары фарслар һөкмиранлыг етмишләр. Лакин буна бахмајараг, Азәрбајчан дили сабит олмуш, каричи ассимилясијаја гаршы күчлү мүгавимәт кәстәрмишдир.

Дилиң грамматик гурулушуну сабитлији һаггында профессор Ә. З. Абдуллајев јазыр: «Дилиң грамматик гурулушуну инкишафы чох

узун бир дөвр әрзиндә баш верән дахили процесдир. Белә бир табии процес и башга дилләрини тә'сиринә бағламаг сәһв оларды. Догрудур, мүәјјән тарихи шәраитдән асылы олараг, бир дилдән башга дилә сөзләр кечә биләр, јениң дилиң лүгәт тәркибини башга дилиң тә'сиринә ола биләр, лакин бу тә'сирини грамматик гурулуша да ола биләчәјини дүшүнмәк сәһв оларды».

Иккинчи бир тәрәфдән, тәкзиболунмаз бир һәгигәтдир ки, «әрәб истиласына гәдәр Азәрбајчан халгының өз иламы, әгидәси, әхлаг этикасы, мә'нәви сәвәти—сазла сөзү бирләшдирән гүдрәтли сәләти, дили вә әдәбијјаты вардыр» (Е. М. Әлибәјзәдә. Әдәби шәхсијәт вә дил. «Јазычы» нәшријјаты, 1982, сәһ. 34.)

Бу һагда түрк мәлбәләриндән бириндә охујуруг: «Огузларың өзләриниң тәсдиғинә көрә олар бир тајфадыр. Бајандур хашиң әскәри-дир. Пејғәмбәриниң дүнијаја кәлмәздән әввал, олар Күрчүстан бәјләриндән гырх ил хәрәк алмышлар».

«Китаби-Дәдә Горгуд» көчәри вә отураг огузларың исламдан әввал јаратдығлары вә сонраки әсрләрдә јазыја көчүрүләркән катибләр тәрәфиндән азачыг «мүсәлманлашдырылмыш» чох гәдим абидәдир» (А. И. Р. Дәдә Горгуд дүнијасы.)

Демәли, «Китаби-Дәдә Горгуд» дастанлары әрәб истиласындан әввалки дөврләрә андир. Беләдирсә, Азәрбајчан дилиниң синтактик гурулушуну әрәб вә фарс дилләриниң тә'сиринә илә әлагәләндирәнләр, о чүмләдән дахили тә'јин будаг чүмлөли ТМЧ-ни фарс дилиндән алынма олдуғуну сөјләјәнләр јанылмырлармы?

«Китаби-Дәдә Горгуд» дастанларының арашдырычыларындан Қ. Н. Вәлијев «Ол заманда бир оғлан баш кәсмәсә, ган төкмәсә, ад гојмазларды» чүмләсиниң нүмумә кәтирәрәк јазыр: «Бу типли тә'јин будаг чүмләсиниң фарс дилиндән алынма олдуғуну күман едәнләр сәһв едирләр. Азәрбајчан данышыг дили вә фольклор дили илә бағлы олан бу конструксија түрк мәншәлидир».

Үмумијјәтлә, Азәрбајчан дилиниң тарихи синтаксисиндә дахили тә'јин будаг чүмлөли ТМЧ кенш тәдғиг едилмәмишдир. Лакин буна бахмајараг, мүасир Азәрбајчан дилиниң синтаксисинә анд јазылмыш әсәрләрдә белә чүмләләр дәғиг арашдырылмыш, һәртәрәfli тәдғиг едилмиш вә онуң мә'на хүсусијәтләри кенш шәрһ олунмушдур. Белә ки, бу нөв тә'јин будаг чүмлөли ТМЧ-ни марағлы бир гурулуша малпк олдуғуну кәстәрән профессор Ә. З. Абдуллајев јазыр ки, бурада тә'јин олукан исми даһа габарыг шәкилдә нәзәрә чардырылыр, исимдән сонра ки бағлајычысы ишләдилир, сонра һәмки исми башгаларындан сечән будаг чүмлә ишләдилир, даһа сонра баш чүмлә кәлир. Мүәллиф даһа сонра тә'јинләнән исмиң мүхтәлиф һалларда, һәтта гошмаларла да ишләндијини кәстәрир, һәр нәзәри мүддәаны мисалларла кенш иләдир.

Дахили тә'јин будаг чүмлөли табели мүрәккәб чүмләләр Азәрбајчан әдәби дилиниң бүтүн дөврләриндә ишләнмишдир; фольклор әдәбијјатында өзүнә хүсуси јер тутмушдур.

Ә. Ш. Садыговуң «Мүасир Азәрбајчан дилиндә белә чүмләләр јалпыз фәрди үслубла әлагәдар олараг тәсәдүфләрдә ишләнир вә үмум-халг данышыг дилинә јаддыр» фикри илә һеч чүр разылашмаг олмаз. Әввәла, она көрә ки, дахили тә'јин будаг чүмлөли табели мүрәккәб чүмләләр Азәрбајчан әдәби дилиниң бүтүн дөврләриндә ишләнилмишдир. Иккинчиси, данышыг дили илә сых бағлы олан бу нөв чүмләләр мүасир әдәби дилдә дә кенш ишләнир. Мәсәлән: «О сөзләри ки мәң сәнә демәлијәм, сәң мәңә дејирсән». (М. Ибраһимов). 2. «О јазычы ки илдәр боју өз јарадычылығының ори-жинал дүнијасы илә сәниң дүнијаја кәлир, онуң һәр сәтрини севә-севә охујурсән». (Ј. Сәмәдоғлу). «О үрәк ки өзкәсиниң дәрди-ни дујмага көрә верилиб, мәзлумуң көз јашында, јер үзүнү тутан бәд-

бэхтлнхдэн сыхылмыр». (Ф. Кэримзадэ) «Бир шам ки һагдан Јана, һеч дад илэ сөнмээ». (Ө. Ничат.) «О торпагы ки горуја билимдэн, ону акиб-бечэрмэјэ дэјмээ». (Анар.) «Бир мэмлэкэтдэ ки алигабарлы экинчи, балаларына чэрэк вермэк үчүн јол кэсмэјэ мачбур олачгса, о мэмлэкэт чап үчүндөдир». (Ф. Кэримзадэ.) «О торпагы ки акиб-бечэрмэдэн, ону горумага дэјмээ». (Анар.)

Көрүндүјү кимн, тарихан милли орижиналлыгыны мұһафизэ едиб сахлајан тэјин будаг чүмлэлн табели мүрәккөб чүмлэлэр фолклор дилнндэ вэ әдәби просесдэ кениш ишләннр. Дилни дахилиндэн доган бу гапунаујгун һалы һәр һансы бир тәсадүфлэ әләгәләндрмәк тамамилә сәһәдир.

Табели мүрәккөб чүмлэ системнидэ баш вэ будаг чүмлэлэр арасында заман ујушмалары пәннки мүасир дилдэ, һәтта фолклор әдәбијатында вэ гәдим јазылы абидәмиз олан «Китаби-Дәдә Горгуд» дастанларының дилнидэ ишләнән дахили тэјин будаг чүмлэлн табели мүрәккөб чүмлэлэрни милли орижиналлыгыны сүбут етмәк үчүн әсас вернр.

Бәзи нүмунәләрә нәзәр салаг.

А. Будаг чүмләдәки иш баш чүмләдәки ишдән әввәл ичра олуур. Мәсәлән: «О сөзләри ки мән сәнә демәлијәм, сән мәнә дејирсән». (М. Ибраһимов.) «Бир шам ки һагдан Јана, һеч дад илэ сөнмээ». (Аталар сөзү.) «Огуз заманында бир јикит ки евләнсә, ох атарды». («Китаби-Дәдә Горгуд».)

Бу нөв дахили тэјин будаг чүмлэлн ТМЧ-ни компонентләри арасында мүхтәлиф заман ујушмалары вар.

а) Хәбәр, баш вэ будаг чүмләдә демәк тәсдиг фе'ли илэ ифадә олуур.

Хәбәр, будаг чүмләдә индикни, шүһуди вэ нәгли кечмиш, гәти кәләчәк заман, һәмчинни фе'лини лазым, вачиб формалары, баш чүмләдә икә индикни заман вэ табеедичи интонасија илэ ифадә олуудугда компонентләр ујушур. Мәсәлән: О сөзләр ки мән сәнә дејирәм, дедим, демишәм, дејәчәјәм, дејәсијәм, демәлијәм, сән мәнә дејирсән.

Бу вәзијәтдә будаг чүмләнни хәбәри гејри-гәти кәләчәк заман, фе'лини арзу, шәрт вэ давам формалары илэ ифадә олуудугда компонентләр ујушмур.

Хәбәр, будаг чүмләдә индикни, нәгли кечмиш, гәти вэ гејри-гәти кәләчәк заман, һәмчинни фе'лини лазым, вачиб формаларының икәјәси, баш чүмләдә икә индикни заман вэ табеедичи интонасија илэ ифадә олуудугда компонентләр ујушур. Мәсәлән: О сөзләри ки мән сәнә дејирдим, демишдим, дејәчәк идим, дејәрдим, дејәси идим, демәли идим, сән мәнә дејирсән.

Лакни бу вәзијәтдә будаг чүмләнни хәбәри фе'лини арзу, шәрт вэ давам формаларының икәјәси илэ ифадә олуудугда компонентләр ујушмур. Мәсәлән: О сөзләри ки мән сәнә... (кәрәк дејәрдим, десә идим, демәкдә идим), сән мәнә дејирсән.

Хәбәр, будаг чүмләдә нәгли кечмиш, гәти кәләчәк заман, фе'лини заман, вачиб формаларының рәвәјәти, баш чүмләдә икә индикни заман вэ табеедичи интонасија илэ ифадә олуудугда компонентләр ујушур. Мәсәлән: «О сөзләри ки мән сәнә демишәммиш, (дејәчәјәммиш, дејәсијәммиш вэ с.) сән мәнә дејирсән».

Хәбәр, будаг чүмләдә шүһуди вэ нәгли кечмиш заман, баш чүмләдә икә индикни, гәти вэ гејри-гәти кәләчәк заман, һәмчинни фе'лини лазым, арзу, вачиб формалары вэ табеедичи интонасија илэ ифадә олуудугда компонентләр ујушур. Мәсәлән: О сөзләри ки мән сәнә дедим, (демишәм), сән мәнә дејирсән, (дејәси сән, кәрәк дејәсән)...

Бу вәзијәтдә баш чүмләнни хәбәри фе'лини шәрт вэ давам формалары илэ ифадә олуудугда компонентләр ујушмур.

Хәбәр, будаг чүмләдә индикни, гәти кәләчәк заман, фе'лини лазым, арзу, вачиб формалары, һәмчинни һәмни заман вэ формаларының икәјә-

јәси, баш чүмләдә икә гејри-гәти кәләчәк заманының икәјәси вэ табеедичи интонасија илэ ифадә олуудугда компонентләр ујушур. Мәсәлән: О сөзләри ки мән сәнә дејирәм (дејирдим, дејәчәјәм, дејәчәк идим, дејәси идим, кәрәк дејәм вэ с.) сән мәнә дејәрдин.

Хәбәр, будаг чүмләдә шүһуди вэ нәгли кечмиш заман, һәмчинни индикни, нәгли кечмиш, гејри-гәти кәләчәк заманының икәјәси, баш чүмләдә икә фе'лини лазым, арзу, вачиб формаларының икәјәси вэ табеедичи интонасија илэ ифадә олуудугда компонентләр ујушур. Мәсәлән: О сөзләри ки мән сәнә дедим (демишәм, дејирдим, демишдим, дејәрдим), сән мәнә дејәсијдин (кәрәк дејәјдин, демәлијдин).

б) Хәбәр, будаг чүмләдә тәсдиг, баш чүмләдә инкар фе'ллә ифадә олуур. Бу нөвдә будаг чүмләнни хәбәри индикни, шүһуди вэ нәгли кечмиш, гәти вэ гејри-гәти кәләчәк заман, фе'лини лазым, арзу, шәрт формалары, баш чүмләдә икә гејри-гәти кәләчәк заман вэ табеедичи интонасија илэ ифадә олуудугда компонентләр ујушур. Мәсәлән: Бир шам ки һагдан Јаныр (Јанды, Јаныб, Јаначаг, Јанар, Јанасыдыр, Јана, Јанмалыдыр, Јанса), һеч дад илэ сөнмээ.

Хәбәр, будаг чүмләдә фе'лини давам формасы, баш чүмләдә икә гејри-гәти кәләчәк заманла ифадә олуудугда компонентләр ујушмур.

Хәбәр, будаг чүмләдә индикни, шүһуди вэ нәгли кечмиш заман, баш чүмләдә икә гәти кәләчәк заман, һәмчинни һәмни заманының икәјәси вэ табеедичи интонасија илэ ифадә олуудугда компонентләр ујушур. Мәсәлән: Бир шам ки һагдан Јаныр (Јанды, Јаныб), һеч дад илэ сөнмәјәчәк, (сөнмәјәчәкди).

Хәбәр, будаг чүмләдә нәгли кечмиш заманының икәјәси, баш чүмләдә икә гејри-гәти кәләчәк заман вэ һәмни заманының икәјәси илэ ифадә олуудугда компонентләр ујушур. Мәсәлән: Бир шам ки һагдан Јанмышды, һеч дад илэ сөнмээ (сөнмәздди).

Хәбәр, будаг чүмләдә индикни заман, баш чүмләдә икә фе'лини лазым вэ вачиб формаларының икәјәси илэ ифадә олуудугда компонентләр ујушур. Мәсәлән: Бир шам ки һагдан Јаныр, һеч дад илэ сөнәси дејил, (сөнмәмәлидир).

Лакни хәбәр, будаг чүмләдә шүһуди кечмиш заман, индикни, нәгли кечмиш заманының икәјәси, баш чүмләдә икә фе'лини шәрт, давам формалары вэ һәмни формаларының икәјәси илэ ифадә олуудугда компонентләр ујушмур.

Хәбәр, будаг чүмләдә индикни, нәгли кечмиш заманының рәвәјәти, баш чүмләдә икә индикни, гејри-гәти кәләчәк заманының рәвәјәти вэ табеедичи интонасија илэ ифадә олуудугда компонентләр ујушур. Мәсәлән: Бир шам ки һагдан Јанырмыш, (Јаныбмыш), һеч дад илэ сөнмүрмүш (сөнмәзмиш).

в) Хәбәр, будаг вэ баш чүмләдә тәсдиг фе'ллә ифадә олуур. Хәбәр, будаг чүмләдә фе'лини шәрт формасы, баш чүмләдә икә гејри-гәти кәләчәк заман, һәмчинни фе'лини арзу, вачиб формаларының икәјәси вэ табеедичи интонасија илэ ифадә олуудугда компонентләр ујушур. Мәсәлән: Огуз заманында бир јикит ки евләнсә, ох атарды, (атмалы иди, кәрәк атајды).

Хәбәр будаг чүмләдә шүһуди кечмиш заман, баш чүмләдә икә гејри-гәти кәләчәк заманының икәјәси вэ рәвәјәти илэ ифадә олуудугда компонентләр ујушур. Мәсәлән: Огуз заманында бир јикит ки евләнди, ох атарды (атармыш).

Хәбәр, будаг чүмләдә фе'лини шәрт формасы вэ онун икәјәси, баш чүмләдә икә гејри-гәти кәләчәк заманының рәвәјәти илэ ифадә олуудугда компонентләр ујушур. Мәсәлән: Огуз заманында бир јикит ки евләнсә, (евләнсәјди), ох атармыш.

г) Хәбәр, будаг чүмләдә инкар фе'л, баш чүмләдә икә лазым предикатив сөзү илэ ифадә олуур. Бу нөвдә будаг чүмләнни хәбәри индикни, нәгли кечмиш, гәти кәләчәк заман вэ һәмни заманының икәјә-

сн, елэчэ да рэвэјетн баш чүмлэнин хабэри илэ лазым предикатив сөзү үстөкөл -дыр хабэр шакылчиси вэ ја иди адаты илэ ифада олундугда компонентлар ујушур. Мәсалэн: О саз ки гыз көчүрүб огул евлэндирмир (евлэндирмирди, евлэндирмэјиб, евлэндирмэјибди, евлэндирмэјэчэк, евлэндирмэјэчэкди), нэјэ лазымдыр (лазым иди).

Бу вэзијатда будаг чүмлэнин хабэрини шүһуди кечмиш заман вэ фе'лини лазым формасы илэ ифада олундугда компонентлар ујушур. Мәсалэн: О саз ки гыз көчүрүб огул евлэндирмэди (евлэндирэси дејма), нэјэ лазымдыр, (лазымдым).

Хабэр, будаг чүмлэда гејри-гэти кэлэчэк заман, фе'лини арзу, вачиб, шэрт вэ давам формалары, баш чүмлэда нсэ лазым предикатив сөзү, үстөкөл -дыр хабэр шакылчиси вэ ја иди адаты илэ ифада олундугда компонентлар ујушур.

Хабэр, будаг чүмлэда идики, нагли кечмиш, гэти кэлэчэк замандарын рэвэјети, баш чүмлэда нсэ лазым предикатив сөзү үстөкөл иди адаты вэ табе иптопасија илэ ифада олундугда компонентлар ујушур. Мәсалэн: О саз ки гыз көчүрүб огул евлэндирмирмиш (евлэндирмэјибмиш, евлэндирмэјэчэкмиш); нэјэ лазыммыш.

Белаликка, компонентлар арасындаки заман ујушмалары ајдын көстөрир ки, дахили тэјин будаг чүмлэни табели мүрөккөб чүмлэлэр чохлајды, чохшахалидир, онун кениш потенциал имканлары пардыр.

Азербайчан дилинин бэди-поэтик структурунун зэнкиилэшмэсинде вэ поэтик үпснјэтин јаранмасында бу нсө чүмлэлэрдэн лал гэдим замандардан истифада олунур. Милли орижиналлыга малик олан дахили тэјин будаг чүмлэни табели мүрөккөб чүмлэлэри башга диллэрини тэспирн илэ алагаландирмэк сәһвдир.

НӨРМЭТЛИ ОХУЧУЛАРИ

«АЗЕРБАЙЧАН МЭКТЭБИ» ЖУРНАЛЫНА ВЭ ОНА ЭЛЭВЭ НЭШР ЕДИЛЭН МЕТОДИК МӨЧМУӨЛЭРЭ 1989-чу ил үЧҮН АБУНЭ ЈАЗЫЛЫШЫ БАШЛАНМЫШДЫР.

Абуна гијмет:	ишлик
«Азербайчан мектеби»	3 ман. 60 гоп.
«Иштидаи мектеб вэ мектебагедер тәрбија»	1 ман. 50 гоп.
«Азербайчан дили вэ одабијјат тәдриси»	1 ман.
«Физика вэ ријазинјат тәдриси»	64 гоп.
«Тарих, ичтималјјат, чографија тәдриси»	1 ман. 80 гоп.
«Иштинја вэ биолокија тәдриси»	60 гоп.
«Эман вэ политехнини тәлим»	64 гоп.
«Мектебде бэдэн тәрбијеси»	1 ман. 50 гоп.

«Азербайчан мектеби» журналына вэ онун элэвлэрини вахтында абуна јазылмагы унутмајды.

Педагожи ишин усталары

Шәрәфли өмүр јолу

Терзипер Вәзев
 Мирбәшир Рәјон Мәктәби Шәбәкә тәрфиндән өјрәтилимиз. Рәјон мектеблеринде јашылмышдым.

Сов.ИКП-нин XXVII гурултајинде сонра өлкәмзини сијаси сәһәлиги тисада јаратмада тәһсил гурма вэ ашкардыг шәраитини мүәллимләрдән шакирдләрни мәнәви камиллик тәрбијәсиз диггәти даһа да артырмагы тәләб едир. Бүтүнлүкда халг маарифи проблемлэрини һәср едилмиш Сов.ИКП МКПнин феврал (1988) пленумунун үмүдү руну да бу фикри тәсдиг едир. Әкәр мектеблеләр јашадыглары дөврүн сәчијјави хусусијјатлэрини, сијаси маһинјэтини шүһурлу дәрк едә билмәсаләр ганунаујгун олараг газандыглары наәзри биликлэрини эмали ишә тәтбиги сәһәсинде чәтнүлик чәкәчәк, һәјатда фәал мөвге тута билмәјәчәкләр.

Мирбәшир шәпәр 6 нөмрәли мектебни мүәллими, методист мүәллим Илдузә Абдуллајеванын ады елми-нәзәри билији, педагожи маһарәти, пешәспнә вургуилугу, өјрәтмәклә бәрәбәр мүнтәзәм олараг өјрәнмәси, јарадычылыг ахтарышлары апармасы, эмәксевәр, хејирхаһ вэ тәшәббүскарлыгы илэ шакирдлэринини, үзү олдугу коллективни вэ ичтималјјатини рәғбәтнини газанан мүәллимләр сырасында чәкилдр.

30 илдән чох педагожи иш стажы олан Илдузә мүәллимэнин тәлим-тәрбијә сәһәсиндәки эн бөјүк угурлары бу мектеблә баглыдыр. Онун педагожи усталыгынын башгалары үчүн дә күмүнә ола биләчәк әсәс хусусијјатлэриндән бири тәлим-дәрә просеси илэ синифдәнхарнч мәшгәлә вэ тәдбирлэрини вәһдәти шәраитинде шакирдлэрини биликләрә дәриндән јијәләймәсини тәмини етмәклә јанашы, онларын мәнәви чәһәтдән камилләшмәсинә, јүксәк әхлаги кејфијјатлар руһунда тәрбијә олунмасына хусуси тәшәббүскарлыг көстөрмәсидир. И. Абдуллајеванын га-

Бу мүһүм вәзифәнин — тәлимлә тәрбијәнин вәһдәти идејасынын эмали һәллине наил олмаг үчүн Илдузә мүәллимә бир нечә истигамәтдә иш апарыр: шакирдлэрини тәлим марагынын, идрак фәаллыгынын тәмини едилмәси үчүн тәлим методларынын мәгсәдјөнлү тәтбигинә, дәрслэрини мараглы, рәиқарәлик мазмунда гурмага, фәнләрарасы вэ фәндахили әлагәнин имканларындән јарадычылыгла фәјдаланмага сәј көстөрир. Шакирдлэрини фәрди психоложи хусусијјатлэрини, анилаг сәвијјалэрини ујгун олараг онларла гаршылыгы мүнәсибәти тәһзим едир. Билик сәвијјәсинә ујгун олараг бүтүн шакирдлэрини јарадычы тәфәккүр фәалијјәти көстөрмәлэри үчүн шәраит јарадыр. Әјаниликдән вэ техинки васителәрни имканларындаг сәмәрәли истифада едир.

Илдузә мүәллимә Азербайчан дилинин грамматик гәјдаларынын шакирдләрә дәриндән мәһимсәдилмәси үчүн

эдабијатла алагәҗә кешш јер верир. Бешинчи синифда динләдијимиз дәрс-ләрден биринда мұаллим «Әвәзлик» бәһси үзәриндә иш апарырды. Шакирдләр сәләдиқләри бүтүн пүмунә-ләрди эдабијатдан өјрәдиқләри әсәр-ләрден кәтирирдиләр. Даһа сонра мұ-аллим С. Вурғунун «Азәрбајҗан» ше-ринин актјор ифасында һазырланмыш лент јазысыны сәсләндирди. Шакирд-ләр динләдиқләри бәндәләрдәки әвәз-ликләри мұәјҗән етдиләр. Дәрс бүтүн-лүқдә оптимал мазмунда кечди.

Илдузә мұаллимә VIII синифда М. Фүзули лирикасынын, сәнатқарын бә-дди јарадычылығынын, еләҗә дә классик шәрг поезијасынын зирвәси олан «Лејли ва Мәчнун» поемасынын өјрәдиқләри ишнә кәркән јарадычы әмәк сәрф едир. Шаирин «Мәшһи чан-дан усандырды...» гәзәлинин вә «Па-дишаһи мүлк» гит'әсинин естетик тәрбијәви маһијәти илә јанашы, сә-натқарлыг хүсусијәтләри һаггында шакирдләрдә әјдиң тәсәввүр јаратмаг үчүн мұаллим техник вәсантин им-канларындан бачарыгла фәјдаланыр.

ССРИ халг артисти Зейнәб Ханла-рованың малаһәтли сәлә охудуғу «Шур тәснифи»ндә «Мәшһи чан-дан усандырды...» гәзәлинин бәдди вүс'әти илә јанашы һазәч бәһринин дә хүсу-сијәтләри маһарәтлә ифадә едлмиш-дир. Гәзәлин өјрәдиқләри процесиндә һәмни мусиги парчасынын лент јазы-сынын динләдиқләри тә'лим ишнә фәјдалы тә'сир көстәрир. Буиунла јанашы мұаллимә үмүмән Фүзули лири-касынын естетик фәлсәфи маһијәтинә шакирдләрин иүфуз едә билмәсили тә'мин етмәк үчүн бәстәкар Чәһанкир Чәһанкировун «Фүзули кәптатасы»-нын лент јазысындан да фәјдаланма-гы мәгсәдәјүгүн һесаб едир.

«Пәдишаһи-мүлк...» гит'әсинин иде-ја-бәдди хүсусијәтләри һаггында мұ-аллим өзү мә'лумат вердиқдән сонра әсәрин вал јазысыны сәсләндирир. Шакирдләр гит'әни актјор ифасында динләдиқдән сонра мұаллим рәмәл бәһринин хүсусијәтләринин, әсәрин бейтләри пүмунәсиндә изаһ едир. Елә һәмни мәрһәләдә гит'әдәки чәттин сөз-ләрини кешш вә әјдиң шәрни верил-миш кодопозитив экрана верилр. Ша-кирдләр һәм мұаллимни шәринин дин-ләјир, һәм дә әсәрдәки чәттин сөзләрини

мә'насы илә таныш олурлар. Ишин бу чүр тәшкилинин даһамы олараг ша-кирдләр гит'әни ифадәли охумагда бә-бейтләрин мә'насыны дүзкүн шәри ет-мәкдә чәттилик чәкмирдәр.

Илдузә мұаллимә мұстәғил һәјәт јолуна гәдәм гәјачаг онунчу синиф шакирдләринә даһа бөјүк гәјәг көс-тәрир. Онларын һәјәтдә дүзкүн мөвгә тута билмәләри, Вәтәнин лајигли оя-ладлары олмалары үчүн дәрин мәс-улијәт һисс едир.

Сәһбәтләримиздән бириндә мұалли-мәјә бәлә бир суалла мұрачнәт ет-дим: — Дәрс дедијимиз мә'зуларын сонрақы тәләји илә, һәјәтдәки мөвгә-ләри илә марағланырсынымы? Ачыг һисс етдим ки, вердијим бу суал ону һәјәчәндиләрдә, симасыны хош бир тәбәссүм бүрүдү.

— Әлбәттә! — дејиб сәлигәли бир гөвлүгү мәнә тәгдим етди: — Бу гөв-лүгдә шакирдләринин узун илләрдән бәри өлкәмизни мұхтәлиф кушәләрин-дән мәнә көндәрдиқләри мәктублар, хош хәбәрләр, верән телеграмлар вә хәтирә фотошәкилләринин әзиләјиб сахлајырам. Мұаллимә олдуғум кәң-ләрин һәјәтдәки һәр бир уғуру гәлби-ми севинчлә долдурур. Инди онларын чоху али тәһсилли һәким, мұһәндис, мұаллим вә танынмыш кәнд тәсәррү-фаты ишчиләриндир. Јүксәк вәзифәләр-дә чалышан јетирмәләримиз дә аз де-јил. Елә мәктәбимиздә шакирдләрим-дән бир нечәси али тәһсилли мұаллим киши фәалијәт көстәрир. Мә'зулары-мызын бир чохунун хош сорағлары Москванын, Ленинградын, Кијевин вә өлкәмизни дикәр али мәктәбләриндән кәлир...

Илдузә Абдуллајева оибриллик тәһсилә кечидлә әлагәдар јенидән тәк-милләшдириқләрәк истифадәјә верил-миш Азәрбајҗан дили вә эдабијәт програмларына да өзүнәмәхсус јара-дычы вә тәңгиди мүнәсибәт бәсләјир.

Ирәлидә гејд етдијимиз киши, Ил-дузә мұаллимәнин педагожи фәалијәти аңчаг тә'лим-дәрс процесин илә мәнһуд-лашмыр. О, синифдәнхарич вә мәктәб-дәнкәнар тәдбирләрин сәмәрәли тәш-килиндә дә бачарығыны әсиркәмир. Бу баһымдан мәктәбдә фәалијәт көс-тәриң «Нитг мәдәнијәти» дәриәји ша-

кирдәрин Азәрбајҗан дилинин ишчә-ликләринә даһа дәриидән јиләләнә билмәләринә, онларда сәвәдли фәрди јазы үслубунун формалашмасына сә-мәрәли тә'сир көстәрир.

Илдузә мұаллимә мәктәбдә фәали-јәт көстәриң Азәрбајҗан дили вә эда-бијәт тәдриси методбирләшмәсинә рәһбәрлик етмәклә јанашы, онун иш-нини чанлы вә фәјдалы кечмәсини тә'-мин едир. Онун мұаллимләр гәршы-сында охудуғу марағлы мәрүзәләрин алјазмалары бу фикри тәсдиг едир.

«Азәрбајҗан мұаллими» вә Мирбә-шир рајонунда чыхан «Ғызыл бајраг» гәзәтләриндә Илдузә мұаллимәнин гә-

бачылы иш тәчрүбәсинә даир хош тә-әсүратли јазылар дәрс едилмишдир. О өзү дә методик мәғәләләри илә мәт-бувтда тез-тез чыхыш едир.

Бу јазыда биз Илдузә Абдуллаје-ванын шәрәфли һәјәт јолундан, мұәл-лимлик фәалијәтиндән аңчаг бә'зи епизодлары әкс етдирә билдик. Она шәрәфли өмүр јолунда даһа парлаг сәһифәләр, јени-јени уғурлар арзула-јырыг.

Тејмур РЗАЈЕВ,

Азәрбајҗан Мәркәзи МТИ-нин баш мұаллими, педагожи емләр нами-зәди.

Һәмешә ахтарышда

О, атасынын «Нәчә олачагсан?» суа-лына «Халга кәрәкли пешә саһиб — мұаллим», — чавабыны верәндә он једди јашы һәлә тамам олмашыды. Атасы илә сәһбәтләриндә бу пешәдән фәрәһлә данышар, севимли мұаллим Хейрулла Мәммәдовун дедији сөзләри хәтирләјарды: «Мұаллим инсанын гәлбиндә вә шүүрунда ишыг јанды-рыр. О, күзкүтәк саф, мұлајим, сәми-ми, узагкөрән, нәчиб, һуманист, вә-тәһпәрвәр олмалы, бүтүн истә'дады-ны, биллик вә бачарығыны халг јолун-дашам киши әрпимәлидир».

О, өз өмүр јолунда мұаллимлә ишлә-мәгә, әлбәттә. Аңчаг иш елә кәлир ки, университетдә охумаг үчүн сәһбәтләрини вермәјә кечиди. Нейфси-дијәни мә'насы јох иди. 1964-чү илди сәнтјабрында зәһмәтин дадыни Бакида, дәннәз тичәрәт мәркәзиндә фәһлә ишләмәјә бајлајанга кәлирди. Шәһәрүн фәһлә адыны дәннәјандан ишләди. Сонра мөхәммәдәли курсуну битирди, авто вә електројүкләјичи, тракторчу вә кранчы пешәләрини өј-рәнди. Китаблардан да узаг дүш-мәди. Ишләти илә Азәрбајҗан Дөв-ләт Университетинин филологија фа-күлтәсинин гијуби шө'бәсинә дахил ол-ду. һәм тәһсил алды, һәм дә ишләди. Әлине һадир ки, аблар дүшәндә севин-нәр, ахтарышлар апарарды.

Ишләдији кранчы идарә едилмәси мұрәккәб иди. О, сәмәрәләшдириңи тәклиф верди, кранын идарә едилмә-сини сәдәләшдириди. Мүәссәсәнин ич-тинман һәјәтиндә фәал иштирак етди-јинә көрә фәхри фәрманларла тәлтиф едилди, комсомол тәшкилатынын ка-тиби сечилди.

Нараһат күнләр, чәкиләң зәһмәт өз бәһрәсини верир, онун үзү кәлқали сәләмды. Университети уғурла бити-риб Лерик рајонунун Вистәң кәнд ор-та мәктәбиндә Азәрбајҗан дили вә

эдабијјат фәнниндән дәрсе демәјә башлады. Тә'лимни техника наситәләриндән истифадәјә хүсуси мараг көстәрди.

Сәфәр мұаллим тәдрис киноапаратларындакы лепти истәнилән вахт дајандырмаг мәгсәднә ахтарышлар апармаг нијјәтинә дүшдү. Дүшүндү ки: «Нә үчүн кинофилмләрдә лазым кадрлары сахлајыб истәнилән мәгамда шакирдләрә мұфәссал изаһат вермәк мүмкүн олмасын?»

Бу проблем олу даны дүшүндүрдүјүндән ахтарышлар апармага башлады.

Сәфәр Әмануллајев 1976-чы илдә «КПШ» маркалы кинопроекторларда чүз'н дәјишклик етмәклә стоп-кадр проблемини һәлл етди. Онуи сәмәрләшдиричи тәклифи Азәрбајчан ССР Маариф Назирлијянин коллекиясында мұзакирә едләнб бәјәнилди. Сәфәр мұаллим Москваја с'зам едилди. ССРИ Педагожи Емләр Академијасынын Мәктәб Аваданлығы вә Техник-Тә'лим Васитәләри Елми-Тәдигат Институтунда олды. Ајры-ајры кадрларын көстәрилмәси үчүн «КПШ» типли кинопроекторларын конструксиясында апардыгы дәјишклик — стоп-кадр жүксәк гијмәтә ләјиг көрүлдү. Габагчыл мұаллимни тәкмилләшдирдији апаратда һәр һансы бир кадры истәнилән вахт сахлајыб шакирдләрә лазым изаһат вермәк мүмкүн олды.

Сәфәр мұаллим сәмәрләшдиричи тәклифинә асаилыгла һәлл олмамышды. О, «КПШ—4» типли кинопроекторда «стоп-кадр» проблемини һәлләндән өтрү чохла тәчрүбәләр апармышдыр. Илк тәчрүбәләри угурсуз кечмишди: лазым аваданлыг жох иди, ријазин һесабламалар апармаг чәтин иди. Лепти дајандырмаг үчүн илк һөввәдә онуи јанмасынын гаршысыны алмаг лазым иди. Ишләјән апаратда кинопроектор механизминин дајандырылдыгда 1,5 санијәјә лепт јанырды. Сәфәр мұаллим бу гәрара кәлди ки, әкәр лампаны 40 миллиметр керн чәксә, пшыг чидди сурәтдә зәифләјәр. Лакин бу заман даһа бир чатышмазлыг ортаја чыхды: лампаны әввәлки јериндән керн чәкәндә филм нүмајиши заманы экранда пшыг зәифләјәр, кадры дајандырылдыгда исә күчләнирди. Ишыгыи каһ күчләнмәси, каһ да

зәифләмәси шакирдләрдә парализлыг доғурурду. Она көрә дә Сәфәр мұаллим манәсин арадан галдырмаг үчүн лампаны һәрәкәтинин низамлады. Ону чәрчивәјә бәркитди ки, прәли, керн һәрәкәт етдирмәк мүмкүн олсуи. Филм нүмајиши заманы проексия лампасы әввәлки јериндә галыр, дајанма мәгамында исә 40 миллиметр кернә чәкәлирди. Әмәлијјат давам етдирилди вә һәһәјәт, ишыгыи күчү сабитләшди. Стоп-кадрын биричии вә башлыча манәси арадан галдырылды. Кинопроектор лепти корламадан кадры узун мүддәт сахлаја билирди. Лакин апаратын конструксиясында чидди дәјишклик апармага еһтијач варды. Елә еһтијач ки, тәкмилләшдирилмиш апаратын күтләви истәһсалы баһа баша кәлмәси.

Һазырда Сәфәр мұаллим башга бир мәсәлә дә дүшүндүрүр: о, апараты елә тәкмилләшдирмәк фикриндәдир ки, алынан чиназ телевизиядан башга, бүтүн экран васитәләрини әввә едә билсин. Бу һәвәс Сәфәр мұаллимдә Азәрбајчан дили вә әдәбијјат дәрсләриндә тә'лимни техники васитәләриндән јерли-јериндә истифадә етмәјин сәмәрәлилијинә инам һиссиәдән прәли кәлмишдир. Буна көрәдир ки, онуи дәрсе дедији фәни кабинетиндә артыг, лазым олмајан әјанилик жохдур. Ахы мұхтәлиф ајларда истифадә олуначаг плакат, портрет, диаграм, схем вә диқәр әјани вәсаитләр дәрсе процесиндә ушагларын диғгәтинин јәјиндыра билир. Сәфәр мұаллим мұхтәлиф әјани вәсаитләри журнал шәклиндә тәртиб едир. Белә һалда һәр дәрседә нүмајиш етдирилән әјани вәсаит ушаглар үчүн јени вә мараглы олур. Бундан башга, Азәрбајчан дили вә әдәбијјат дәрсләриндә магнитофондан даһа мәгсәдәујгун истифадә етмәси сәһәсиндә бир сыра дидактик вә психоложи үстүнлүкләрә һәлл олур.

Сәфәр мұаллимни истифадә етдији перфокарт беш суал вә беш чаваб үчүн һәзәрдә тутулушдур. Перфокартын јухарыдакы сол бучагында тапшырыгыи вариант, ондан саға чавабларыи һөмрәләри, сол тәрәфдән ашагыда тапшырыгыи сыра һөмрәләри көстәрилир. Лап ашагы һиссәсиндә исә шакирдин ады јазылыр. Перфокартдакы чаваблар дөрд група бөлүнүр: там доғру, доғру, һисмән доғру

вә характерик сәһв чаваблар. Һазырда истифадә олунаи перфокартлар вә програмлашдырылмыш тә'лим машиналарында (мәсәләи, «Огонјок»да) белә иманлар жохдур. Перфокарт мұаллимдәки еталонла жохланылыр. Доғру чаваб плјус, һисмән доғру чаваб минус ишарәси илә гејд олулур. Әкәр шакирдин һөввәдан хәбәри варса, о, сәһв чаваблары дејил, там доғру, доғру вә ја һисмән доғру чавабыи кодуну ачагадыр. Сәфәр мұаллимни тәкмилләшдирдији перфокарт үч јолла ишләмәјә имкан верир: перфокарты кодоскопла жохламаг; сәдәчә олараг, ағ вәрағини көмәји илә еталонда жохламаг; еталонла кағыз үзәриндә жохламаг. Ијирми шакирдә перфочалышма вериб жохламаг чәми алты дәғиғә вахт апарыр.

—Мұаллим мә'нән жүксәлдән, вәтәндаш гүруру илә бу күнә, кәләчәјә бағлајан онуи шакирдләридир, — дејир Сәфәр мұаллим. — Биз чалышмазлыгыи ки, јетирмәләримиз јалныз биллик ардынча апармајаг, кәнч һәсли сәвмәк, онларын мә'нәви вә интеллектуал икиишафыи һәминә әлиминдән кәләни әсиркәмәјәк. Әсл мұаллим дәрсе дедији шакирдләрини тәләји илә һәмишә марагланмалыдыр. А. С. Макаренкои дедији киими, ушагларда тәкчә вәтәһпәрвәрлик тәсәввүрләри дејил, һәм дә вәтәһпәрвәрчәсинә даврапыш вәрдишләри, адәти, сә'ји тәрбијә едилмәлидир.

Сәфәр мұаллимни дүшүнчәләри чох диғгәтәләјиндир... Мәсәләи, дејир ки,

ушаглар чох һәссәс олурулар; һәји нечә көрүр, һисс едирләрсә, еләчә дә јадлашларына һәкк едирләр. Кәрәк һеч вахт мұаллимлә шакирд арасында олан ишчә телләр гирылмасыи, инам азалмасыи. Мәктәб вә аилә ушаглар шүүрлу јанашмағы, ичтиман әмләкы горуағы, әмәјә һәрмәт бәсләмәји, коллективчилији, Вәтәһпәрвәрлини һәмишә, һәр јердә уча тутмағы өјрәтмәлидир. Сәһәтин јахшысы, пшыи олмаз, дејирләр. Истәјирәм ки, шакирдләрим јалныз мұәјјән бир сәһәти сәвдиқдән сонра оғу өзүгә пеишә сечсинләр. Сәфәр мұаллим буна дә тәрәфдар чыхыр ки, мұвәфғәјијјат фаизинә сүп'и сурәтдә үстүнлүк вермәк лазым дејил. Фәни мұаллимини ишнә гејри-тануни мұдахилә етмәк һалларына сон гојулмалы, формализмә јол верән мәктәб мүдирлијјәтинин мәс'улијјәти жүксәдилмәлидир.

Лерик рајонундакы Азәрбајчан кәнд орта мәктәбинин мұаллими Сәфәр Әмануллајевлә сәһбәт замапы о, хәһиш етди ки, ишди, јазмалы олсаныз, мәнним бир фикримни дә гәләминдән әсиркәмәји: даһи Низамијә көрә, һисан әдаләтли олмалыдыр, кәмиллијә чан атмалыдыр. Истәрдим ки, кәнчләримиз һәмишә кәмилләшмәјә, јениләшмәјә, фәал һәјәт мөвгејинә мејл көстәрсинләр. Бунсуз нә шәхсијәт, нә дә икиишаф вар...

Идрис ШҮҚҮРЛҮ,

«Боллуг угрунда» гәзетини әмәкдашы.

Рус мөктәбләриндә Азәрбајчан дилиндән спесифик һәрфләрин өјрәдилмәси јоллары

Күлназ ИСРАФИЛОВА

Бахыдакы 10 нөмрәли мөктәбин мүәллими

Тәлим рус дилиндә олан мөктәбләрдә Азәрбајчан дилиндән спесифик һәрфләрин өјрәдилмәси Азәрбајчан әлифбасы илә рус әлифбасы арасындакы бир сыра фәрғли чәһәтләргә бағлыдыр. Белә ки, Азәрбајчан әлифбасында 32 һәрф вә апостроф вар. Булардан 9-у сәнт, 23-ү ифә сәнт сәләри ифәдә едир. һәрфләрдән 24-ү рус әлифбасында олдуғу киимидир (а, б, в, г, д, е, ж, з, и, к, л, м, н, о, п, р, с, т, у, ф, х, ц, ч, ш, щ, ы, ь, э, ю, я), ики һәрф — «һ» вә «җ» илә латын әлифбасындан алынмадыр. Галән 6 һәрф рус графикасындан (әлифбасындан) модификация олунмушдур (ә, ө, ү; к, г, ч).

Спесифик һәрфләрин өјрәдилмәси савад тәлими илә бағлы мәсәләдир.

Рус мөктәбләриндә тәһсил алаң шакирдләрә Азәрбајчан дилиндәки спесифик һәрфләрин өјрәдилмәсиндә гаршыја бир сыра чәтнликләр чыхыр. Әсәс чәтнлик ондан ибарәтдир ки, шакирдләр Азәрбајчан дилиндәки бәзәи сәсләри (ә, ө, ү, ч, һ, к вә с.) чох чәтнликлә тәләффүз едирләр. Буну нәзәрә алараг әлифбаны шакирдләрә тәләсик өјрәтмәк олмаз. Әкәр биз Азәрбајчан әлифбасыны рус әлифбасы илә мүгајисәли шәкилдә мәһнимсәдә билсәк, тәлимни сонраки мәрһәләси үчүн, бир нөв, тәминат јаратмыш оларыг.

Ғәјд едик ки, шакирдләрин тәлим дилини — ана дилини сәс-һәрф системиндә Азәрбајчан дилинә мүвафиг кәләи бир сыра үмуми чәһәтләр вар. Булары шакирдләр асанлығла дәрк едирләр. Ахы белә охшар сәс вә һәрфләр һәр ики дилдә (рус вә Азәрбај-

чан) ејнидир; мәсәләи: а, у, б, з, т вә с.

Лакин шакирд ана дилиндә гаршылығы олмајаг сәс вә һәрфләри өјрәткән вәзгә дәјишир; бурада мүәллимдән рус педагоғи усталыг тәләб олунур. Буна һәһ олмаг үчүн мүәллим һәмни мәрһәләдә мүтләг габагчадан һәр ики дили фонетик вә график системни мүгајисәли сурәтдә дәриндән өјрәтмәли вә мүвафиг методик нәтичәләр чыхармалыдыр.

Азәрбајчан дилиндәки спесифик һәрфләри онлары ифәдә едикләри сәсләргә гаршылығы олараг вә конкрет нүмунәләри тәһлили әсасында өјрәтмәк мүһүм шәртдир.

Тәлим процесини елә гурмаг лазымдыр ки, шакирдләрә әввәләчә онлары ана дилиндә гаршылығы олан сәс вә һәрфләр, даһа сонра илә һ, ә, ө, ү вә с. киим спесифик сәс вә һәрфләр өјрәдилсин. Спесифик сәс-һәрфләри өјрәдилмәсиндә әсәс чәтнлик булары мүәјјән сәс-һәрфләргә гаршыдырмасында гаршыја чыхыр. Мәсәләи: шакирдләри бир чоху «һамы» әвәзинә «хамы»; «һадисә» әвәзинә «хадисә»; «Фирәнҗи» әвәзинә «Фирәнҗи»; «үтү» әвәзинә «уту»; «сәи» әвәзинә «саи»; «сөз» әвәзинә «соз»; «дөрд» әвәзинә «дорд» вә с. јазыр вә беләчә дә тәләффүз едирләр. Белә сәһләри гаршысыны алмаг үчүн фонетик тәһлилдән истифадә чох сәмәрәли нәтичә верир.

Спесифик сәсләр үзрә иш апараркән данышыг үзләрини алдыгы вәзгәти шакирдләрә баша салмаг вәчиб шәртләрдәндир:

Ә сәси ағзыни јарымачыг вәзгәтиндә ичәләшмиш а киим тәләффүз едилир; мәсәләи, әл, гәләм, Әли, сәс, шүшә вә с.

Ө ичәләшмиш о сәсинә бәһзәјир; мәсәләи: сөз, өрдәк, дошәк, дөшәмә вә с.

Ү сәси ичәләшмиш у сәсинә бәһзәјир; мәсәләи, үзүм, үрәк, күләк, дуз вә с.

Ғ сәси арха дилдә тәләффүз олунур, х самитини чыкиртили гаршылығы киим сәсләнир; мәсәләи: даг, баг, соған, сағлам вә с.

Һ сәси боғазда вә јүнкүл нәфәсвермә киим тәләффүз едилир; мәсәләи: һалва, шәһәр, һава, силаһ вә с.

Ҷ русчада дж сәсләрини говушмасы киим ифәдә едилир; мәсәләи: уҗа, бачы, дич, чаван вә с.

К сәси бүтүн Азәрбајчан сәсләриндә рус дилиндә ичә сәнтләри әвәлиндә кәләи к сәсинә бәһзәјир (кино, машина вә с.), лакин дил ортасында тәләффүз олунур.

К сәси илә бүтүн Азәрбајчан сәсләриндә русчада ичә сәнтләри әвәлиндә кәләи г сәсинә (гитара, герб) бәһзәјир. Лакин дил ортасында тәләффүз едилир; мәсәләи, күл, көз, килас вә с.

Азәрбајчан графикасыны өјрәдилмәсиндә бир мәсәләјә дә фикир вермәк лазымдыр. Билдијимиз киим, рус әлифбасындакы л, ю, е һәрфләри Азәрбајчан дилиндә мүвафиг һәрф бирләшмәләри илә ифәдә олунур: л=ј+а (јаз, јатмаг вә с.); ю=ј+у (јумру, јумруг, јумаг, јумшаг вә с.); е=ј+е (јени, јениш, јекә вә с.).

Шакирдләри јазыда вә оху процесиндә әи чох сәһвә јол вермәләрини сәбәбләриндән бири дә Азәрбајчан дилиндәки је һәрф бирләшмәси илә рус дилиндәки «ә» сәнтини онлары гаршыдырмаларындан ирәли кәлир. Белә ки, шакирдләри чоху, мәсәләи, јени әвәзинә «ени», јеничә әвәзинә

«еничә» вә с. јазыр вә охујурлар. Бу пун әкә һалына да тәсәдүф олунур; онлар ели сөзүнү «јелм», ел сөзүнү «јел» киим охујурлар. Белә сәһләри арадан галдырмаг үчүн шакирдләри дөнә-дөнә баша салмаг лазымдыр ки, рус дилиндәки «е» һәрфи Азәрбајчан дилиндәки «је» бирләшмәсинә үјгүн кәлир. Азәрбајчан әлифбасындакы е һәрфи илә рус дилиндәки э һәрфи илә мүгајисәли өјрәдилмәлидир.

Үмумијјәтлә, спесифик һәрфләри өјрәдилмәсиндә ашағыдакы параметрләри әсәс тутмаг јахшы нәтичә верир:

а) јени өјрәдилән һәрф (сәс) һағында мүәллимин мүгајисәли нзаһы (һәр 2 дил әсасында);

б) һәмни һәрфин мүхтәлиф сәсләр дахилиндә ишләдилмәси;

в) она анд бир сыра сәсләри јазы тахтасында әјани сурәтдә нүмајиш едилмәси;

г) кичик һәмни мәтиләр үзәриндә иш (јәни һәмни мәтиләрдән јени өјрәдилән һәрфләрә анд сәсләри сечилмәси вә нзаһ едилмәси);

г) јени кечилмиш һәрфә анд бир сыра сөз вә мәтиләри охунмасы.

Бурада бир чәһәти дә јаддан чыхармаг олмаз ки, спесифик һәрфләри өјрәдәркән, тәркибиндә һәмни һәрфләр олан сәсләри шакирдләри сәһвә тәләффүз етмәләри үчүн, иши бирдән-бирә дәрәҗәдән башламаг мәсәдәүјгүн дәјил. Јени һәрфлә (сәслә) әлағәдәр мүәллимин габагчадан сечилји мүвафиг сәсләри тахтада јазмаг вә ја һәмни һәрфләри әкә едирән картоп парчаларыны партилары үзәринә дүздүрмәклә өјрәтмәк даһа әлверилдир. Коллектив шәкилдә апарылан белә иш јени өјрәдилән һәрф һағындакы билликләри узун мүддәт јадда галмасына тәсир кәстәрир.

Бүтүн бу ғәјд едикләрини тәчрүбәдә тәтбиғи, Азәрбајчан әлифбасыны өјрәдилмәси мәрһәләсиндә сәмәрәли нәтичә верир.

Биркә тәдбир

«Җепидангурма вә рус мәктәпләриндә Азәрбајчан дили тә'лиминин проблемләри». — Елми-практик конференс белә бир мөвзуја һәср едилмишди. Ону Азәрбајчан Елми-Тәдғигат Педагожи Елмләр Институту, Азәрбајчан Педагожи Чәмијәти вә Бақынн Ленин РХМШ-си бирликдә тәшкил етмишдиләр.

Конференсын башланмасына һолә хәли галмыш нүмајәндәләр Рәзин гәсәбәсиндәки 72 нөмрәли мәктәбин Азәрбајчан дили кабинетинә топлашмышдылар. Кабинетин мүдирин, баш мүәллими Ариф Мәһрәлијев онлары експонатларла, әјани вәсантларла таныш едирди. Кабинетдәки сәһгә-саһман, зәңкин тә'лим материаллары һамынн диггәтинин чәлб етмишди. Мәктәбдә халг шаһри Сүләјман Рүстәм вә көркәмли јазычы Анарла кечирилмиш көрүшләри әкс етдирән фотостендләр нүмјәндәләрин бөјүк марагына сәбәб олмушду.

Конференсын рәсми һиссәсин РХМШ-нин мүдирин Ш. Әскәров јолдаш ачды. Соһра Азәрбајчан ЕТПЕИ-нин шө'бә мүдирин, проф. Ә. Әфәндизадә «Рус мәктәпләриндә Азәрбајчан дили тә'лиминин актуал мәсәләләри», һамин институтун елми ишчин Ә. Аббасов «Мәктәб ислаһаты вә рус мәктәпләриндә Азәрбајчан дили тә'лиминин башлыча истигамәтләри», 271 нөмрәли мәктәбин мүәллими Ч. Әскәрова «Азәрбајчан дили дәрсләриндә гәзет материалларынн истифада тәчрүбәсинә дәир», 192 нөмрәли мәктәбин мүәллими Р. Чәфәрова «Азәрбајчан дили дәрсләриндә чалышмалар үзәриндә ишн тәшкили», 74 нөмрәли мәктәбин мүәллими С. Мусајева «IV сипфин дәрәлијә илә ишләмәк тәчрүбәсиндә», 192 нөмрәли мәктәбин мүәллими һ. Искәндәрова «Ибтидан сипинфләрдә Азәрбајчан дили дәрсләринин сәмәрәлилијини артырмаг јоллары», 94 нөмрәли мәктәбин мүәллими Ф. Бахшәлијева «VIII—X сипинфләрин дәрәликләри илә ишләмәк тәчрүбәсиндә» мөвзуларында мә'рузәләр охудулар. Мә'рузәләр сөјләнилән фикирләрә, јерин кәлдикчә конференс иштиракчыларынын мүдахиләси, репликаларла «мүшәјәти» шәраитиндә чох чанлы кечди. Бә'зән бу вә ја дикәр мәсәлә әтрафында дискуссиялар апармаг еһтијачы да мејдана чыхырды. Бир сөзлә, мә'рузәләрдә ирәли сүрүлән фикирләр онларын мүзакирәси илә синтез һалында бирләшдирилирди. Бунун нәтичәси олараг мараглы вә конкрет тәклифләр ирәли сүрүлүрдү.

Конференсын икинчи һиссәсиндә Азәрбајчан Јазычылар Иттифагынын катибин, әмәкдар ишчәсәнәт хадимин шаһр Чабир Новрузла көрүш кечирилди. Көрүшдә 72 нөмрәли мәктәбин шакирдләри шаһрин шә'рләриндә нүмунәләр сөјләдиләр, хүсуси сценари үзә һазырланмыш верилишн нүмајиш етдирдиләр. Рус мәктәпләриндә Азәрбајчан дили үзә сипинфдәнхариш тәдбирин бу нүмунәсини конференс иштиракчылары јүксәк гијмәтләндирдиләр.

Р. КАЗЫМОВА.

9 (сентябрь)

Тәклифләр, мүлаһизәләр

Еһтијач дујуруг*

Азәрбајчан јазысы әсрләр боју әрәб графикасына әсәсләнмишдыр. Биз мүәллимләр һамин графикаја әсәсләнән мәнбәләрдән, тәәссүф ки, истифада едә билмирик. Мөвчуд әлифбамизин бөјүк үстүмлүкләринә сөз ола билмәз. Лакин бунула белә, кечмишимиз дә бизн һаминә марагландырыр. Ата-бабаларымызын һансы јазыдан истифада етдикләрин билмәк вә онлары биләвәситә охумагы бачармаг һәр бириниз үчүн кәрәклидир. Ахы нә үчүн биз, мәсәлән, «Молла Нәсрәддин» журналыны вәрәгләјәркән, һеч олмәзсә, орадакы шәкилләрин алтыннда нәләр јазылдыгыны охуја билмәјәк?

Арзу едирик ки, редакцияыз һамин әлифбаны өјрәнмәкдә биз мүәллимләрә «Азәрбајчан дили вә әдәбијат тәдриси» мәчмуәси васитәсилә көмәклик көстәрсин. Чүнки, классик әдәбијатымызы өјрәнмәк вә оријиналдан охумага бөјүк еһтијач дујуруг.

Бақыдакы 72 нөмрәли мәктәбин Азәрбајчан дили мүәллими Ариф Мәһрәлијев.

*РЕДАКСИЈАДАН. Редакциянын почтуна дәхил олмуш мәктүбләрдә мүәллимләрин ирәли сүрдүкләри тәклифләр мәчмуәнин редколлекција ичласында кениш мүзакирә едилмишдир. Мүзакирәнин иштиракчылары јекдилликлә бу фикрә тәрәфдар чыхмышлар ки, әрәб графикасына әсәсләнән Азәрбајчан јазысыны өјрәнмәк тәкчә дил-әдәбијат мүәллимләри үчүн дејил, бир сыра башга ихтисас саһибләри үчүн дә чох фәјдалы вә һәтта вәчибдир. Азәрбајчан халгынын әсрләр боју (1929-чу иләдәк) бүтүн јазылы сәвәтләри мәнз бу әлифбада јарәдилмишдыр. Бизин төркин кечмишимиз бу әлифбадан кәнарда тәсәвүр әтмәк мүмкүн дејил. Чәнуби Азәрбајчандә инди дә бу әлифбадан истифада олмуур. Мүзакирадә о да хүсуси олараг гејд едилмишдир ки, әски әлифбанын орта мәктәпләрдә дә өјрәдилмәси һаггында дүшүнмәјин вә конкрет тәдбир көрмәјин вахты чохдан чатмышдыр. Бу, ејни заманда мүәсир әлифбамизин мүгајисәјакәлмәз үстүмлүкләринин шакирдләрә шуурлу сурәтдә дәрк етдирмәк бахымындән дә чох мүнүм тә'лим әһәмийәти кәсб едир.

Мүзакирадә дејиләнләрдән нәтичә чыхарараг охучуларә билдиририк ки, редакция әски әлифбаны өјрәнмәкдә мүәллимләрә көмәк үчүн мәчмуәнин бир һечә нөмрасиндә мүвәфиг материаллар дәрч әтмәји нөзәрдә тутачаг.

Мәним мұлаһизәләрим

РЕДАКЦИЈАДАН: Јардымлы районундагы Тилә көнд мәктәбинин мұәллими Аллаһјар Әјјубов редакциямыза көндөр-дәни мәктүбәдә IV синеф үчүн «Азәрбајҗан дили» дәрслигиндәки бә'зи нөгсән вә чатышмаалыглар һаггында јазыр. Онуи мұлаһизәләри көнд мәктәбиндә феалијәтә башлајан көнч бир мұәллимин тәһимдә нә кими чәтинликләрлә үзләшдијини вә бунун доғурдугу сәбабләри өјрәнмәк бахымындан мәрағлыдыр. Буну нәзәрә алараг, редакция А. Әјјубовун мәктүбүнә чазаб јазмагы вә өјни заманда өз методик мұлаһизәләри илә мұәллимләрни ишине көмәк кәстәрмәји проф. Ә. Әфәндизадәдән зәһиш өтмишдир.

Ашагыда мұәллим А. Әјјубовун мәктүбүнү вә проф. Ә. Әфәндизадәнин она чазаб олараг јаздыгы мөғаләснин охучуларын мұһакимәсинә әзиррик.

Мән Јардымлы районунә тәјинатла мұәллим ишләмәјә кәлишәм. Чүнки иләр (и, көнд мәктәбиндә феалијәт кәстәрәм. Ачығын дәјим ки, проблемләримиз чәтинликләриниз чәддур. Бу јазыма сәвә јарышылдығым чәтинликләрлә өлсәдир мәлумат вермәк истәјирәм. Һаггында дәјишәләр истәјим проблемләсәлә дәрсликләримәлә бағлыдыр. Дүздүр, дәрслик јазмаг чәддәндир. Бу, әвәлифдән кәркин зәһиш өмәк, сәјүк өнәсә сәбр вә вәхт тәләб өдир. Ләкин үнә чәддәлмәз ки, ушағлар китаба, о чүмләдән бәлән биләк мәкбәји кими базир вә бу мәкбәдән истифадә едәркән әвәлифләримизлә гаршылашанда она инамы сәтәдир. Мән дәрсликләрин полиграфик кәјфијәтиндән, өлчә дә әлми вә методик бахымдан тәртибиндән чох наразыјам. Бујурум, бир дәрсликдә јол әрилик сәһәләрлә таным олун.

Ә. Әфәндизадә. Азәрбајҗан дили. IV синеф үчүн (әлми редактору: педагогик елмләр доктору Б. Әһмәдов).

§5. Нитг һиссәләри (сәһ. 18). Мөвзу јарымчыг изәһ олунуб. Дәрсликдә јазылыб: «Исим, сифат, сәј, фә'л, бағлајычы нитг һиссәләридир». Зәрф, гошма, нидә, өдәт һаггында һеч нә дәјилмәјиб. Бу чүр изәһ едилсә иди, мәнчә, даһа мәсәдәујун оларды: «Нитг һиссәләри ики јәрә бөлүкүр: өсәс нитг һиссәләри вә көмәкчи нитг һиссәләри. Өсәс нитг һиссәләри буиләрдыр: исим, сифат, сәј, әвәзлик, фә'л, зәрф. Көмәкчи нитг һиссәләри буиләрдыр: нидә, гошма, бағлајычы, өдәт».

§8. Сәј (сәһ. 86). Мөвзу јарымчыг изәһ олунуб. Сыра сәјләрини әдә чәккилр, әммә һечә дүзәлдји там изәһ олунмур. Јалныз рағамлә јазылан сыра сәјләрини дүзәлдилмәси изәһ олунур. -иңи, -иңи, -унчу, -үнчү шәкилликләри һаггында һеч нә дәјилмир.

§9. Әвәзлик (сәһ. 28). Әвәзлик һаггында һеч бир изәһи мә'лумат верилмир. Мөвзунун изәһи әвәзликләрин кәмјјәт вә һал кәтәгоријасына (?) өнд бир һечә чәлышмадан ибарәтдир.

§14. Мәсәдә кәрә чүмләнни нәвләри (сәһ. 42). Мөвзу јарымчыг ишләниб. Нәгли вә нидә чүмләси һаггында мә'лумат верилр, суал чүмләси һаггында иса һеч нә јазылмајыб.

§19. Чүмләнни икинчи дәрәчәли үзәләри

(сәһ. 57). Дәрсликдә дөјилр: «Икинчи дәрәчәли үзәләр баш үзәләри, бә'зән дә өзләри өзләрини изәһ өдир». Бәлә олса, мәнчә, фикр даһа әјлиш олар: «Икинчи дәрәчәли үзәләр баш үзәләри, бә'зән дә бир-бириләрини изәһ өдир».

§72. Сәдә вә мүрәккәб чүмләләр (сәһ. 72). Бәдә сәһбәт јалныз мүрәккәб чүмләләр һаггында кәдир вә нәдәнсә, башлыча әсәдә сөзү дә дәһил өдилиб. Мөвзунун изәһиндә сәдә чүмләләр һаггында һеч нә јохдур.

§48. Сөзүн мә'налы һиссәләри (сәһ. 132). Дәрсликдә јазылыб: «Көк вә шәкилчи сөзүн мә'налы һиссәләридир». Тәрифи охујаркән ушағда елә тәсәвүр јараныр ки, сөзүн мә'насыз һиссәси дә олур. Дикәр тәрәфдән һеч бир јолла ушағ шәкилчинин мә'насы әнләјишынә башә салмаг олмур. Шәкилчинин функцијасы, ролу дөдикдә иса һәр шәји башә дүшүр. Чүнки сөзүн мә'насы дөдикдә ушағ һәмни сөзүн һансы әнләјишә ишәрә өдилдијини башә дүшүр, шәкилчинин мә'насы дөдикдә иса дүрүхур. Мән өз төчрүбәмдә һисс өтмишәм ки, «көкә битишән мә'налы һиссәләр иса шәкилчи өдләнир» фикри ушағларә чәтмир.

Һәмни параграфдә бәлә бир чүмлә вәри:

«Һәм сөз көкләри, һәм дә өјникөклү сөзләр өз формасына кәрә дөјишә билр: јә'ни исимләр һалланыр, фә'лләр замән вә шәхсә кәрә дөјишир» вә с.

Бу чүмләдә мұәллифин фикри чох гаранлығдыр: бәлә ки, лазыми фикри ифадә өтмәјә дүзкүн һәкк олмајыб.

§52. Бә'зи икинчәчәли сөзләрдә самитин дүшмәси (сәһ. 143). Мөвзунун әдиндә сәһвә јол верилиб: самитин дүшмәси јох, сәнтин дүшмәси олмапыдыр. 373-чү чәлышмада дөјилр: «Ағыз, алын, бурун, гарын, огул сөзләринин өксәријәти бәдән үзәләринин әдләрини билдирән исимләрдир. Јазылышына кәрә өјниктипли сөзләрдән фәргли олараг, буиләр сәнтлә башланән һал шәкилликләри гәбул едәркән көкпәри дөјишир».

Мүгәјнсә едир: чисмин гурулушу, бәјни гурулушу;

фикри гијәтләндирмәк, ағылы гијәтләндирмәк;

өмрә ө'тибар, огула ө'тибар».

Бу гәјдәлә өсәсән ағызы сөзүндә сөс дүшүмү олмапалыдыр. Ашчаг 371-чи чәлышмада бәлә бир мисал өдрилиб:

Пис сөзү ағызы апынча мисал Гарында өлдүрсә јазыдыр, инән. (Низәм и.)

372-чи чәлышманын нумунәсиндә дә һәмни гәјдәлә әнлә мисал өдрилиб инәнин ағылы (сәһ. 145).

Мөвзунун изәһиндә бу гәдәр гаршылығын сәбаби ондадыр ки, икинчәчәли сөзләрдә сәнтин дүшмәси дүзкүн изәһ олунмајыб. Бәлә ки, икинчәчәли сөз сәнтлә башлајан шәкилчи артырдығда сөсдүшүмү олмур.

§53. Сөздүзәлдичи шәкилликләр (сәһ. 145). Мөвзу ушағын башә дүшәчәји тәрәдә изәһ олунмајыб. Јазшы олар ки, әвәличә сөздүзәлдичи шәкилликләр һаггында мә'лумат верилсин, сонра сөздүзәлдичи шәкилликләр сәдәләнсән вә һәһәјәт, чәлышмалар вәситәсилә мөһкәмләндирилсин. Дидәктик материалдә јәрсиз тәкрарә јол верилиб.

§54. Шәкилликләрин јазылышы (сәһ. 150). Мөвзунун изәһи јарымчығдыр. Нәдәнсә, бу мөвзудә сәһбәт ашчаг грамматик (сөздөјишдиричи) шәкилликләрдән кәдир. Сөздүзәлдичи шәкилликләр һаггында һеч нә јохдур.

Һәһәјәт, бир ирадым дә грамматик шәкилликләр тәрмини илә бағлыдыр. Мәнчә, ону дөјишдирмәјә өһтијәч јохдур.

МУЛАҺИЗӘЛӘР ҺАГГЫНДА МУЛАҺИЗӘЛӘРИМ

(Мұәллим А. Әјјубовә ачығ мәктүб)

Һөрмәтли Аллаһјар мұәллим. Мұәллифи олдуғум дәрслик һаггында тәғтиди мұлаһизәләриниз үчүн Сизә миннәтдәрлиғимиз билдирирәм.

Јаздығыныза кәрә икинчи илдир (и, мұәллим ишләјирсиниз. Әлбәтте, илә әдләмләр чәтин олур. Хүсүсән индики дәрүн тәләбләри илә әјағлашмаг кәнч мұәллим үчүн о гәдәр дә әсән дөјил. Истадад вә али мәктәбләрин һазырки сәвијәдә вәрдији билккәрә дәриндән јәләнмәк дә бу ишдә һәлләдичи рол ојнаја билмир. Һәр шәјдән әвәл она кәрә ки, әли мәктәбләримиздә мұәллим кадрлары һазырлығындагы һогсанлар һәлә дә даһил өдир, буиләрин әрәдән гәлдирилмәси һәһәјәтә кәчирилир. Мәнчә, али мәктәбләримиз, хүсүсән педагогик институтлар али тәһсилли мұәллим кадрлары һазырләмәг вәзифәсиндән даһа чох, кәнчләрә, сәдәчә вәли тәһсил вәрмәкә вәзифәсини јәринә јәтириләр. Мәнчә, али тәһсил алмаг һәлә али тәһсилли мұәтәссис олмаг үчүн өсәс вәрмир. Тәкчә бу фәкәт кәтирләмәг кифәјәтдир ки, инди республикамызын мәктәбләриндә чәлышән мұәллимләрин 80 фәзиндән чоху али тәһсиллидир. һалбуки, сөзүн өсл мә'насында, өзләрини али тәһсилли мұәллим кими кәстәрә биләнләрин сәји о гәдәр дә чох дөјил. Орта мәктәбләр үчүн мұәллим һазырлығы системиндә бунун сәбабләри инди дәриндән тәһлил өдилр, мұәвәфиг тәдбирләр мұәјјәнләшдирилир. Мәнчә, бәлә сәбабләрдән бири вә бәлкә дә он башлычасы педагогик институтлардә дәрис планлары вә тә'лимий мөвзунунда олан һогсанларә әләгәдәрдыр. Ахы нә вәхтә гәдәр мұәллим кадрлары орта мәктәбә мөһз орта мөк-

Әлбәтте, иш олан јәрдә һөгсән дә олар, әммә бир дәрсликдә бу гәдәр сәһвә (даһа доғрусу диггәтсизлик) јол верилмәси мәктәб ислаһатынын тәләбләринә үјгүн дәјил. Дәрсликләрини чапы илә әләгәдәр тәләвизидә фәјдалы сәһбәтләр олуб, мәтбуат сәһифәләриндә мәрәғли јазылар дәрч олунуб вә һәзирдә мәктәб ислаһатынын тәләбләринә үјгүн јәни дәрсликләр һазырланыр. Бу гәјдәләримиз көндөрмәккә мән дә истәрдим ки, јәни дәрсликләрдә сәһләр минимума өндирилсин. Умумијәтлә, дәрсликләрин һазырланмәсиндә иштирәк өдән бүтүн мұәллиф вә редакторлардан хәтиш өдәрдим, сон дәрәчә сәбирли вә диггәтли олсунлар. Азы, онларын бу мөһсулу биз мұәллимләрин өлиндә јәни нәслин тәрбијәсиндә, биләкләндирилмәсиндә, үмумијәтлә, һәјәтә һазырланмәсиндә вәзәвәдилмәз вәситәдир. Јазшы дәрслик олмадан мұәллимин мұәвәфәғијәт гәзәнмәси дә мүмкүн дөјил. Әкәр дәрсликләрдә һөгсәнләр минимума өндирилсә, бизим дә ишимиз гәјли әсәнләшәр. Онсуз дә чәтинликләримиз, проблемләримиз башдән ашыр.

Һөрмәтли редакция! Умидвәрәм ки, хәш мәрәмлы ирадәларим мұәллифләрин нәзәринә чәтдириләчәт вә јәни дәрсликләримизни һәзирланмәсинә диггәт вә мәс'улијәт артырәләчәг.

тәдән тәдәри мұәтәссис кими гәдәм гәдәм тәдәри сәбу өтмәјә өһтијәч јохдур ки, онларын бәјүк өксәријәти (мән, өсәсән, дилчәлијәт мұәллими ихтисасы гәзәнәкләри нәзәрдә тутурам) дәрс дөјикләри фәннин програм тәләбләрини, орта мәктәб дәрсликләрини хүсүсәјәтләрини, һәмни дәрсликләрлә ишләмәк јолларыны вә с. кифәјәт сәвијәдә билмирләр. Һәр шәјдән әвәл она кәрә ки, али мәктәбләрдә ихтисас курслары, мәсәлән, мұәсир Азәрбајҗан дили буну тәләбләрин кәләчәк өмәли вә әдәбијәти илә әләгәләндирилмир. Һәһәјәт, мәктәбә тәјинат алән көнч мұәллим Азәрбајҗан дилиндән али мәктәбдә өјрәндији елми курсла норматив курс арасындагы фәргли сәһбәтләри дәрк өтмәкдә мұәјјән чәтинликләр гаршысында галыр. Ону, мәсәлән, бу кими суаллар чидди сурәтдә дүшүндүрүр: нә үчүн тәјини сөз бирләшмәләри орта мәктәбдә исми сөз бирләшмәләри әдә алтындә өјрәдилр? Нә үчүн чүмлә үзәләринин гурулушчә нәвләри орта мәктәбин програминдан чәтләшдирилди? Һәмни програмдә тәсәдүф олунан орфограм, сөзүн мә'налы һиссәләри, сөзүн башлангыч формасы, грамматик шәкилликләр, сөз јардычылығына кәрә тәһлил, мөти, мұһакимә тәлли ишә вә с. терминләр әдә алтындә һансы әнләјишләри бәшә дүшмәк лазымдыр? Али мәктәбдә фә'л формаларынын 7 нөвү кәчилдији һалда, орта мәктәбдә нә үчүн 4 нөвү өјрәнилир? вә с.

Мәкәр мұәллим үчүн чох кәрәкли олан бу кими мәсәләләрин дүјүнләри мөһз али мәктәбдә ачыллмапалыдырмы? Мәнчә, ихтисас фәнләри үзрә мұһазирә вә семинарлардә бу-

на хусуси диггет [етирилмәси] вакибдир. Өл-
бәтте, бу, һәм дә нәзәри курслары өз чыгы-
рындан чыгармаг мә'насында баша дүшүлмә-
мәлидир. Ајдын мәсәләдир ки, өлми курсун
өз мөчрасы, орта мәктәбдә өјрәниләп кермә-
тиә курсун исе өзүнмәксус хусуси [пләри]
олур. Биринчи дикәринә асасланмасы әни]в-
те апарыб чыгармыр. Гәривәдир, бә'зи дилчи
әлимләр илдә өдирләр ки, орта мәктәб кур-
сунда да нәзәри биликләр кениш јөр тутма-
лы әә о, Азәрбајчан дилчилији әлиминин бү-
түн башлыча мүддәваларыны гыса шәкилдә
өзүндә өкс өдирмәли, бир нәв, әли мәктә-
бин микрокурсу шәкилдә формалашдырыл-
мәлидир. Шүбһәсиз ки, бу фикрлә разы-
лашмаг олмас. Нәр шәјдән әвәл оңа көрә
ки, орта мәктәбдә Азәрбајчан дили тә'лим-
нин гәршысында таманыла башга мөгсәд го-
јулур (программын «Изаһат вәрағиндә һәмни
мөгсәд конкрет шәкилдә шәрһ олунмушдур).
Сүбүт өтмәјә еһтијач јоқдур ки, мүәллим ор-
та мәктәбдә јени программа Азәрбајчан дили
тә'лиминин башлыча методик идеяларына
әсасланмадан онун үгүрлү нәтичәләр өлдә
өдә билмәјәмәјнә инанмаг чәтиндир. Төвәссуф
ки, јени программа ишләјән мүәллимләрин
бәјүк әксәријәти бу реаллыгы һәлә дә дүз-
күн гијәтләндирә билмәмишләр. Бурада кон-
крет бир факт кәтирмәји јәринә дүшәр.
Азәрб ЕТПЕИ сосиоложи тәдигат мөгсәди
илә үч јүзә јазын мүәллимлә мүсаһибә кәчи-
риб Азәрбајчан дилиндән јени программа он-
ларын нә сәвијәдә таныш олдуларыны мү-
әјјәнләшдиришә чалышмышдыр. Мә'лум ол-
мушдур ки, һәмни мүәллимләрин 84 фәнзи
јени программын методик тәләбләриндән, де-
мәк олар ки, таманыла тәбәрсиздирләр; он-
лар јалныз програм материалларынын план-
лашдырылмасына дәир тәвсијәдән истифада
өтмәклә мәһдудлашмыш, биләвәситә програм-
мын өзүндән истифада өтмәјә, онун «Изаһат
вәрағиндә верилмиш истигамәти әсәс тутма-
га, нәдәнсә, диггәт јәтирмәмишләр. Ачығыны
дәјим ки, әлә буна көрә дә һәмни фәннин
тәдриси кәјфијәтиндә һәлә әсәсли бир дө-
нүш јәраишәмишдыр.

Мәктәб ислаһатынын тәләбләрини, Азәрбај-
чан дилиндән јени программын руһуну, хусу-
сијәтләрини дәриндән өјрәниб, дүзкүн баша
дүшән габағчыл мүәллимләр исе тә'лим-тәр-
бия сәһәсиндәки даһа үјүксәк үгүрләр илә
фәргләниш әә өз иш тәчрүбәләриндә һәмни
программын үстүнлүкләрини әмәли олараг тәс-
диг өтмишләр.

Нәзәрә алмаг лазымдыр ки, мәктәб әә мү-
әллимләримиз һазырда јени програмларла
ишин кәчид мәрһәләсиндә фәалијәт кәстә-
рирләр. Гәршыја чыхан чәтинликләр әз дәјил,
һәлә V—VIII (V—IX) синифләр үчүн Азәрбај-
чан дили дәрсликләринин һәч бири јени про-
граммын тәләбләринә үјүнләшдырылмәмиш,
әсәсли сурәтдә тәкмилләшдирилмәмишдир.
Буна көрә дә јени програм әсәсиндә кәһнә—
өз дөврүнү кәчирмиш олар дәрсликләрлә иш-
ләмәк о гәдәр дә әсан дәјил. Әз педагожи
һүнәри илә фәргләнен јәрәдичы мүәллимләр
гәршыја чыхан чәтинликләрини өһдәсиндән ба-
чарыгла кәлир, мөвчуд дәрсликләрдән јени
программын тәләбләринә үјүн шәкилдә исти-
фада өтмәјә хусуси диггәт јәтирирләр.

Јери кәлмишкән гәјд өдм ки, V—IX си-
нифләр үчүн Азәрбајчан дили дәрсликләри-
нин јәрадылмасы үчүн ө'лән өдилмиш мүсә-
бигәјә јәкүн вурлушдур. Мүхафата ләјиҗ

көрүлмүш әлјазмалары нәшријәтә тәдиг
өдилмишдир. Иля олараг V синфин (һазыр-
кы IV синфин) дәрслији 1989—1990-чы тәдрис
илиндә мәктәбләрин истифәдәсинә вәрил-
чәк.

Кәчид дөврүндә гәршыја чыхан чәтинлик-
ләри арадан галдырмаг үчүн мүәллимләр-
миз «Азәрбајчан дили әә өдәбијәт тәдриси»
мәһмәсиндә јени программа ишләмәјә дәир
мүхтәлиф мөвзуларда чап олунмуш мөга-
ләрдән, нәзирлијин нәшр өтирдирди тәвсијә-
ләрдән истифада өтмәлә чалышмәлидирләр.
Бунијәтлә јанашы, методбирләшмәләрдә мөг-
дик сәминәрларын, тәчрүбә мүбәдиләләрини,
мәсләһәтгөшмәләрини әә с. тәшкилино дә ху-
суси әә мүнтәзәм диггәт јәтирилмәлидир.
Унутмаг олмас ки, индики мәрһәләдә «җәл-
ли фәалијәт» кәстәриш мүәллимдән ирәли-
ләш кәзләмәк мүмкүн дәјил. О, даһиә өз һәм-
карлары илә, о чүмлөдән методист әә әли-
ләрлә үнсирјәтдә олмәлидир.

Инди исе, һөрмәтли Аллаһјәр мүәллим, би-
ләвәситә Сизни мәстубунуздакы тәнгиди мү-
ләһинзәлләр һағгында.

Әвәлчәдән дәјим ки, Сиз IV синиф үчүн
«Азәрбајчан дили» дәрслијинин 1983-чү нәш-
ринә әсасланмасыныз. Гәјд өтијиниз нәг-
сәнларын бә'зиләри онун сон нәшриндә ара-
дан галдырылмәмишдир. һәмни дәрслик, әс-
линдә, мәктәб ислаһаты һағгындакы гәрәдәи
әвәл јазылмышдыр. Ондән јени программын
тәләбләринә үјүн истифада өтмәк үчүн нә-
зирлик ики методик тәвсијә чап өтириб мү-
әллимләрин истифәдәсинә вәрмишдир. Сиз
тә'лимдә јени программа истинад өдиркән, кө-
рүнүр, һәмни тәвсијәләри нәзәрә алмәмиш-
сыныз. Әлә буна көрәдир ки, мәсәлән, 372-чи
чалышма үзәриндә иш апардығыныз просе-
дә мүәјјән чәтинликләрлә гәршылашмәли ол-
мушсунуз. Ахы һәмни чалышманын материалы
јени программдә өз әксини тәпмәмишдыр. Өзү
дә нәгсәнли олдуғу үчүн јох, IV синиф шә-
кирдәринин јаш әә билик сәвијәсинә үјүн
олмадығы үчүн. Чалышмада шәрһ өдилмиш
орфографик гәјдә индијәдәк дәрсликләримиздә
дә өз әксини тәпмәдығы үчүн, көрүнүр, бир
гәдәр «гәјри-өднә» гәјдә кими нәзәрә чәрп-
мышдыр. Чалышмада вәрилмиш нәзәри иза-
һат дәғиг олдуғу һалдә, Сиз онун мәһијәтинә
дүзкүн олмәјараг, башга шәкилдә јанашмыш-
сыныз. Кәстәришсиниз ки, куја «ағыз» сөзүн-
дә сәитин дүшмәси һадисәси дәрсликдә ин-
кәр өдилр. Ахы орада сәһбәт һәмни сөзә
сәитлә бәшләнән јалныз һал шәкилчиси әр-
тырдыгда сәитин дүшмәсәсиндән кәдир јәғ-
зын гурулушу, ағызә дүшмәк...». «Пис сөзү а-
зына алынчә инсан...» мисрасындакы «ағыз»
сөзүндә сәитин дүшмәси мөкәр һал шәкилчи-
си иләми бағлыдыр! Шүбһәсиз ки, јох; «ы»
мәнсубијәт шәкилчиси дир.

Гәјдләринизни бир чохунда кәстәришсиниз
ки, дәрсликдә «нәдәнсә нитг һиссәләринин
һәмисы һағгында мә'лумат вәрилмир». Иля
башыда чыхардығыныз нәтичә дүзкүндүр.
Лакин нәзәрә алмамаг олмас ки, Сизни ирә-
дыныз программын тәләбләри илә үјүшмүр.
Әвәлән, унутмаг олмас ки, морфолокија сис-
тәмли шәкилдә V—VI синифләрдә өјрәнир.
IV синиф дәрслијинин иля бөлмәсиндә нитг
һиссәләри илә өләгәдәр вәрилмиш материал-
лар, программын тәләбинә үјүн олараг, ибти-
дән синифләрдә кәчилмишләрин тәкәрарыны
өһтә өдир. Бу исе о дөмәндир ки, тәкәрарә

әрылмыш дәрсләрдә һәч бир «јени мөвзу
өјрәнилмәси» мөгсәди гәршыја гојулмур. Ди-
кәр гәрәфдән, нәзәрә алынмәлидир ки, тәк-
рәрдә мөһз ибтидан синифләрдә кәчилмиш
нитг һиссәләри өһтә олунмушдур. Бәлә һәл-
дә һәмни бөлмәнин материалларына зәрф,
гошма, өдәт, бағлачы һағгында «мә'лумат»
дәхил өтмәк нә дөрәчәдә мәнтингә үјүн олар-
ды!

Бурада даһи ики мәсәләјә тохунмагы лазым
билирәм.

1. Программын «Изаһат вәрағиндә әсаслан-
дырылмышдыр ки, IV синифдә дәрс дөјән
мүәллим шәкирдләрин ибтидан синифләрдә
һәнси билик, бачарыг әә вәрдишләрә јијәлән-
дикләрини дәриндән билмәлидир. Бунсуз тә'-
лимин мүвәфғәијәтинин тә'мин өтмәк мү-
күн дәјил.

2. Програмда бу хусуси олараг гәјд олун-
мушдур ки, тәкәрар мөгсәди дашыјән матери-
алларын өјрәнилмәсиндә јени билијини вәрил-
мәсинә анд мотодлардан истифада олунмасы
чидди сәһәдир. Буна көрә дә IV синифдә
морфолокија әә орфографидән кәчилмиш-
ләрин тәкәрарына анд дәрсләрдә башлыча
диггәти шәкирдләрин практик бачарыг әә
вәрдишләриндәки нәгсәнләри арадан галдыр-
мага јөнәлтмәк тәләб олунур. Буна исе јазы,
тәләффүз оху, чүмлөләр әә мәти тәртиби,
лүгәт, грамматик тәһлил әә с. үзрә чалышма-
гәрдән кениш истифада өтмәклә иля олмаг
мүмкүндүр. Бүтүн бу ишләр үчүн программдә
20 дәрс сааты әрылмасы мөгсәдәүјүн һесаб
өдилмишдир. Е'тирәф өдм ки, бә'зи мүәл-
лимләр ибтидан синифләрдә кәчилмишләрин
тәкәрарына бу гәдәр вахт әрылмасындан нә-
рәһәтлыг чәкир, јени мөвзуларын тәдрисинә
тәләсирләр. К. Д. Ушински дәмишдир ки,
сәһә вәрдишләри арадан галдырмаг јени вәр-
дишләр ашыламадан даһи чәтиндир. Бу ба-
хымдан тәкәрар дәрсләринин гәршысында го-
јулмуш вәзифәләрин нә гәдәр чәтин әә мү-
роқкәб олдуғуну изаһ өтмәјә еһтијач галмыр;
бу ишдә мүәллимдән хусуси педагожи уста-
лыг, кәркин өмәк тәләб олунур. Демәк, јени
мөвзуја тәләсән мүәллимләр, чох зәмән, мөһз
чәтинликдән јәха гуртәрмаг үчүн тәләсирләр.
Өлбәттә, бунун объектив сәбаби дә өлә би-
ләр. Бәлә ки, өкәр шәкирдләр IV синифә иб-
тидан синифдән кифәјәт дөрәчәдә һазырлы-
лы кәлмишләрсә, тәкәрар сәатларыны минн-
мума өдирмәкдә мүәллимә һағг гәзәнди-
рмәг лазымдыр. Програм буна там иктијар вә-
рир; бәлә һалдә мүәллим тәкәрарә әрылмыш
сәатлары азалдыб, онлардан дикәр мөвзула-
рын — өзүнүн лазым билдији јени материал-
ларын тәдрисиндә истифада өдә биләр.

Јазырсыныз ки, дәрсликдә вәрилмиш «Көх
вә шәкилчи сөзүн мә'налы һиссәләри дир»
тә'рифини шәкирдләр мәннмәјә билмирләр.
Әвәлән, бу һәч дә тә'риф дәјил. Адн мә'лу-
мәтлә тә'рифи гәршыдырмаг олмас; тә'лим
ишинә зәрәр кәтирәр. Сөзүн мә'налы һиссә-
ләри термин илә иля дөфә гәршылашдығы-
ныз үчүн мүәјјән чәтинликә дүшмәјиниздә
Сизни гынамырам. Бу хиләји мән башга мү-
әллимләрдән дә өшитмишәм. Ајдын мәсәлә-
дир ки, мүәллим өзү һөзм өтмәдијини шә-
кирдләрә дә һөзм өтирә билмәз. Индијәдәк
Азәрбајчан дилчилијинә дәир өдәбијәтдә бу
терминдән истифада олунмәмишдыр. Лакин
үмүми дилчиликдә чохдән ишләдилр. Габағ-
чыл мүәллимләрин иш тәчрүбәси кәстәрир
ки, мәннмәсәмәни оптималлашдырмагдә һәмни

терминдән истифада мүһүм өһәмијәт нәсб
өдир. Сиз јазырсыныз: «Тә'рифи (Т) охујарын
ушәгләрдә өлә бир тәсәвүр јараныр ки, сөзүн
мә'насыз һиссәләри дә олур». Бәли, олур.
Мәсәлән, мәктәбимиз сөзүнү кәлип һәчәләрә
әјяраг: мөх-тә-би-миз. Бу һиссәләрдән һәм-
сына мә'налы һиссә дөмәк олар! Шүбһәсиз
ки, һәч биринә. Сөзүн мә'налы һиссәләри дө-
дикдә тәкчә лексик мә'налы баша дүшмәк
сәһәдир. Унутмаг олмас ки, мә'на үмүми әп-
ләјышдыр. Мүәјјән бир шәкли дә, рәккин
дә, һәркәтин дә әә с. мә'насы ола билр.
Сөзүн структуруну дәрк өтмәкдә оңу мә'на-
лы һиссәләрә әјирмәјин практик өһәмијәти
бәјүкдур. Бу зәмән шәкирдләр сөз кәкләри-
нин дәјил, һәр бир шәкилчинин дә мүәјјән
мә'насы олдуғуну өјрәнирләр. Мәсәлән, әл-
дым сөзү үч мә'налы һиссәдән ибарәтдир:
әл-ды-м. Әл лексик мә'налы, -ды- кәчмиш
зәмәни, -м исе биринчи шәксин тәжини бил-
дирир. Оңу әл-дым шәкилдә мә'налы һиссә-
ләринә әјирмәг сәһәдир. Адәтән, дил һәди-
сәләринин өјрәнилмәсинә үч әспектдән јәнә-
шылыр: форма, мә'на, функција. Дилин тә'-
лиминдә дә бу әспектләр әсәс тутулур. Га-
јыгы сөзүндә -чы сөздүзәлдичи шәкилчидир,
оңун функцијәси гошулдуғу сөздән сә-
нәт-пәшә билдириш башга сөз дүзәлтмәкдир.

Јазырсыныз ки, дәрслијин 43-чү парагра-
фы ушәғын баша дүшәчәји шәкилдә изаһ
олунмајыб. Јахшы олар ки, әвәлчә сөздүзәл-
дичи шәкилчи һағгында мә'лумат вәрилсин,
сонра һәмни шәкилчиләр сәдаләксин әә нә-
һәјәт, чалышмалар вәситәсилә мөһкәмләнди-
рилсин. Демәк, Сиз ән'әнәви үсүлә тәрәфдәр
чызырсыныз. һалбуки дәрсликдә вәрилмиш
материалларын системи мүәллими бу үсүлдән
узағлашдырмага, дәрси мүәскр тәләбләр әсә-
сында гурмәгә истигамәтләндирир. Сөздүзәл-
дичи шәкилчиләри сәдаләмәг таманыла сәмә-
рәсиз оларды. Мөвзуја анд вәрилмиш мате-
риалдан мөгсәд һәч дә һәмни шәкилчиләр
һағгында шәкирдләрә мә'лумат вәрмәк дәјил.
Онлар һәлә ибтидән синифдән бәлә шәкил-
чиләр һағгында мүәјјән әнләјыш алырлар. Бу-
на көрәдир ки, дәрсликдә вәриллик принци-
пнәзәрә алынмыш, мөвзуја анд иля дәрси мү-
шәһидә материалы үзәриндә ишдән башламаг
мөгсәдәүјүн һесаб өдилмишдир. Бу, һәм дә
индуксија үстүнлүк вәрилмәси еһтијачындан
ирәли кәлмишдир. Унутмајын ки, мәктәб ис-
лаһаты тә'лимин практик истигамәтнин гүв-
вәтләндириш тәләб өдир. Азәрбајчан дилин-
дән јени программын тәртибиндә бу идея апа-
рычы рол ојнајыр. IV синфин мөвчуд дәр-
слији тә'лимин практик истигамәтинин гүвәт-
ләндиришдә мүәллимә кениш имканлар јәра-
дыр; өлдә өдилмиш биликләрин тәкәрары дә,
кәңишләндирилмәси дә, ән башлычасы, бача-
рыг әә вәрдишләрин формалашдырылмасы вә
инкишәфы дә рәкәрәнк дидактик материал-
лар үзәриндә систематик иш апарылмасы илә
тә'мин өдилр.

Төвәссуф ки, Сиз өз тәнгиди гәјдләринизни
дәрсликдәки јалныз нәзәри материалларын
системинә јөнәлтмишсиниз; она (дәрслијин
мәзмунуна) бүтәв бир организм кими јанаш-
мағын вәчиблијини унутмушсунуз. Әлә буна
көрә «тәвчүбүнүзү» билдиришсиниз ки, мәсә-
лән, дәрсликдә һағли вә өмр чүмләләри һағ-
гында мә'луматә тәсәдүф өдилдији һалдә,
көрәсән нә үчүн суал чүмләси барада бир сөз
дәјилмир! Әвәлән, дәјилмәјинә дәјилр. 42-

чи сәһифәдә суал чүмлөсинин төркини веригир вә бунула јаншы, кифәјәт гәдәр дидактик материал тағдым олунур. Суал чүмлөсинә вид биләк вә бәчәриҗләри мәнз һәмкин дидактик материаллар вәсәтәсилә практик оларәк инкишаф өтдирмәк имкани јарадылар. Әкәр мәнз бу процесдә шакирдләре олава мәлүмәт да верилмәсинә әһтијәч дјулүрсә, ким буну мӯәләккә «тағдым өдир!» Азы ушағлар мӯәллимин дә өз сөзүнү өшитмәје, онун педагожи ұстаығыны һәмишә һисс өтмәје мәнзәчдирләр!

Наһәјәт, бир ирадымыза да мүнәсибәтими билдирмәк истәјирәм. Јазырмыз кк, грамматик шәкилләр термини «тәлим кишини бир өз да четимләшдирир». Күмән өдирәм кк, һалә мӯәјјән четимләшләрлә гәршылшмағымыз тәбики һалдыр. Азы чәми кинчи илдир кк, шакирдләрлә ишләмәје бәшләјибсымыз. һәмкин термини ушағлармы, јоҗса Сизин четимләшдығымыз сөјләмәк мәнки үчүн четимдир. Анчаг билкәрәм кк, дәрсликдә сәјдәјишдирим шәкилләр өзәзинә, грамматик шәкилләр терминидән истифада өдилмәси тәсәдүфи характер дашымыр. 40 илә јатын мүддәтдә мӯәллимләр һәмишә шикәјәтләннләр кк, шакирдләр сөздүзәлдичи вә сөздәјишдирим терминиләрини һеч нә чүр фәргләндирә билкмирләр. Узун илләрдән бәри шәһиди сәмушам кк, һәттә әли мәнзәбим филолог тәләбәләри дә буиләри тез-тез гәршылш салырлар. Азы сөздүзәлдичи шәкилләр дә сөзү дәјишдирим: колхоз-колхозчу, јахшы-јахшылыг. Мәнз мӯәллимләрин тәклифи нәзәрә алындыгы үчүндүр кк, програмда сөздәјишдирим шәкилләр грамматик шәкилләр термини илә өзәз олунмушдур. Сон дәрд илин тәкрүбәси кәстәрмишдир кк, бу терминидән истифада даһа өлверилшидир.

Һәттә көзләмәдијимиз нәтичә алыныр: шакирдләр сөз јарадычылыгынын мүнүм вәсәтәси олан сөздүзәлдичи шәкилләрлә сөзүн формасынә дәјишдирим шәкилләри даһа асан дәрк өдир вә һәттә онларын грамматикәсә даһа аңлајышларынын формалашмасында мүнүм рол ојнајыр. Орта мәнзәб үчүн грамматик шәкилләр термининин үгүрлүлүгүнү бәлә бир фәкт дә тәсдиг өдир: IV синифдә ишләјән 50 мӯәллимлә јазылы сорғу апарылмышдыр; онлардан јалпыз үчү өзәвәлки терминин сәзләнилмәсинә тәрәфдәр чытмышдыр. Марағлыдыр кк, һәмкин үч мӯәллимдән икисинин чәми 2—3 иллик педагожи стажы олдуғу мӯәјјән өдилмишдир.

Һөрмәтли Аллаһјар мӯәллим, мәнзәбунуздакы бүтүн тәнгиди гәјдләр һәггында бурада фикир сөјләмәк имкән тарихиндөдир. Мән мӯәллифи олдуғум дәрслији әсәслы сурәтдә тәкмилләшдирәрәк нәшријјатә тәһвил өрмишәм. Сизин гәјд өтдијиниз ирадаларын да әғлабатанлары нәзәрә алынмышдыр.

Мәнзәбунуза, өслиндә, тысача чәвәб јазыб Сизә кәндәрмәккә дә кифәјәтләнә билордим. Азы индики мәрһәләдә мәнзәб дәрсликләр һәггында рәјләр, мәғаләләр дәрч өдилмәси, о гәдәр дә мәнзәбәјүгүн дәјил. һәмкин дәрсликләр мәнзәб ислаһаты һәггындакы гәрарлә өләгәдәр үч илдән артыг кәниш мӯзәкирә олунмуш, мәнзәбәтдә әлим вә мӯәллимләрин чохлу мәғаләләри дәрч өдилмишдир. Сизин мәнзәбунуз мәнки чохдән дүшүндүрән бир сыра мӯәләһизәләрини мӯәллим күтлөсинә чәтдирмәг үчүн өлверилши имкән вермишдир. Елә буна кәрә Сизә бир даһа разылыгымы билдирим вә ән јахшы мӯәллимләрдән бирикими танынмағ сәвәдәти әрзу өдирәм.

ә. әФӘНДИЗАДӘ.

Консултасија

V синифдә Азәрбајчан дилиндән програм материалларынын планлашдырылмасы*

III рүб

III РҮБ ҮЧҮН 40 ДӘРС
ПЛАНЛАШДЫРЫЛМЫШДЫР

(10 һәфтә) (31; 9)

68, 69-чу дәрсләр. Сифәтин мӯәјјисә дәрәчәләри.

Дәрси шәһидәкы парча үзәриндә сифәтләрин мӯәһидәсиндән бәшләмәг олар:

О, бәјүк һүснүдүр әди сөзүн дә,
О, әл бир шәфәгдир өмрүн үзүндә.
Һәр сәдә, мӯрәккәб чүмләмизин дә
Өзәл мӯбтәдәси партијамыздыр!
Һәр тәмиз үрәјин, сәф мәнзәбәттин
Инсәнә һөрмәтин, өшгә һөрмәтин,

Бу кини мәнзәбунуздакы әбәдијәтин
Ән бәјүк мәнзәб партијамыздыр.
(С. Вурғун.)

Өшјанын өләметини билдирмәк бахымындән сифәтин үч дәрәчәсинин олмасы: әди дәрәчә, азәлтмә дәрәчә, чохалтмә дәрәчәси. Сифәтин әди дәрәчәсинин өшјанын әди һалдә олдуғуну билдирмәси (өг, гәра, јашыл, ички, бәјүк в. с. у.)

Әди дәрәчәсини дикәр дәрәчәләр үчүн өлчү (чохалтмә мөгтәси) олмасы. Азәлтмә вә чохалтмә дәрәчәләринин әди дәрәчә әсәсиндә мӯәјјәнләшдирилмәси (өмәлә кәлмәси). Азәлтмә дәрәчәсини дүзәлтмәк үчүн әди дәрәчәдә олан сифәтләрин сонунә -имтил¹, -раг², -ымтраг (-мтраг), -сон (-ымсә), -үмсов) шәкилләриндән бирикшин артырылмасы; мәсәлән, өг-имтил, өг-ымтраг, үзүн-раг вә с. Сифәтин азәлт-

*Өзәвәли мәнзәбунузин 1987-чи ил 4-чү вә 1988-чи ил 1-чи нөмрөсиндә верилмишдир.

мә дәрәчәсини дүзәлтмәк үчүн тәһәр сөзүнүн әди дәрәчәдә олан сифәтләрин сонунә, ачыг сөзүнүн илә әди дәрәчәдә олан сифәтләрин өзәвәлине артырылмасы вә ондан сонра дефис ишәрәсинин ишләдилмәси; мәсәлән: үзүн тәһәр, гырмызы тәһәр, ачыг-гырмызы, ачыг-сары вә с.

Дидактик материаллар: 299, 300, 302 вә 303-чү чәлышмәләр.

70, 71-чи дәрсләр. Сифәтин чохалтмә дәрәчәси. Сифәтин чохалтмә дәрәчәсинин ики үсулла өмәлә кәлмәси:

1) Әди дәрәчәдә олан сифәтләрин сонунә-чә шәкилләси артырмағла; мәсәлән, кәрпәчә, дәдди-чә вә с.

2) Сифәтин илк һәчәсинин сон самитинин п, р, м самитләриндән бирик илә өзәз өдилмәси вә өјин сифәтин өзәвәлине артырылмасы илә сифәтин чохалтмә дәрәчәсинин өмәлә кәлмәси; мәсәлән, гәра-гаггара, тәмиз-тәртәмиз, кәј-кәмкәј вә с.

3) Әди дәрәчәдә олан сифәтләрин өзәвәлине даһа, ән, лап, чох, тунд сөзләриндән бирик вә ја «дүм» һиссәчијинин артырылмасы. Бунлардан «дүм» һиссәчијинин битишини, тунд сөзүнүн дефислә, гәланларынын илә [даһа, ән, лап, чох] ајры јазылмасы; мәсәлән, даһа тәмиз, ән чирнин, лап кәзәл, чох фәјдалы, тунд-сары, дүмәг вә с.

Дидактик материаллар: 305, 306, 307, 308-чи чәлышмәләр; «Азәрбајчан дилиндән дидактик материаллар» (V синиф). Өјрәдичи имлә. Имлә үчүн ашағыдакы шә'рдән истифада олунмасы мәнзәбәјүгүндур.

Јадлар дост оландә.

Уча зирәә аүгәрланар әг булудујла,
Аг булудлар әг зирәәјә әг гәнад олар.
Инсанларса гәнадланар үрәк одујла,
Сәдагәтлә әкиз гәрдаш ө'тимәд олар.
Достлар бизә ғылынч чәксә пәл сүкүтујла,
Вәрлыгымыз һарај чәкән бир фәрјәд олар.
Јадлар кәлиб дост оландә
Достлар јад олар!

(Н. Хәзри.)

72-чи дәрс. Рабитәли нитгин инкишафы. Кәндимиздә (гәсәбәмиздә, рәјонумузда, шәһәримиздә), ән јахшы биналардан бирикнин тәсвиринә әнд өјрәдичи иншә.

Дидактик материал: 314-чү чәлышма.

73-чү дәрс. Јохләмә имлә вә сәһләрин тәһлили.

С А Ј (11; 3 саат)

74-чү дәрс. Сәј бир нитг һиссәси кими; үмүми мәнзәб, морфоложи оләмати вә синтактик ролу.

Сәјин әсәс нитг һиссәләриндән бирик олмасы. Сәјин нәчәј нә гәдәрј вә ја нәчә ики суалларындан бирикә чәвәб олмасы. Сәјин өшјанын мигдар вә сырасыны билдирмәси. Сәјларын чүмлөдә ән чох төјин өзәфәсиндә ишләнмәси.

Дидактик материаллар: 321, 322-чи чәлышмәләр.

75-чи дәрс. Сәјин мәнзәбә нөвләри; сәдә вә мӯрәккәб мигдар сәјлары, мигдар сәјларын нөвләри (мӯәјјән, гәјри-мӯәјјән вә кәср сәјлары).

76-чы дәрс. Мигдар сәјларынын нөвләри: тәм рәғәмләри билдирән сыра сәјлары, кәср сәјлары, гәјри-мӯәјјән сәјлар. Мигдар сәјларынын нәчәј нә гәдәрј суалларындан бирикнә чәвәб вермәси.

1) Мӯәјјән мигдар сәјларынын өшјанын конкрет мигдарини билдирмәси, нәчәј нә гәдәрј суалларындан бирикнә чәвәб вермәси.

2) Гәјри-мӯәјјән мигдар сәјларынын өшјанын мигдарини конкрет дәјил, үмүми шәһидә билдирмәси; мәсәлән, өз, чох, хәјл, бир гәдәр, бир нәчә вә с.

3) Кәср сәјларынын тамын һиссәсини, ја гәмлә бирикдә онун мӯәјјән һиссәсини билдирмәси; мәсәлән, бешдә үч, дәрддә ики, беш там онда бир вә с.

77-чи дәрс. Мигдар сәјларындан сонра нумәрәтив сөзләри ишләнмәси (кәфәр, әдәд, чүт, дәст, баш вә с.). Мигдар сәјларындан сонра исмин тәкдә ишләнмәси; мигдар сәјларынын јазылышы.

Мӯәјјән мигдар сәјлары илә исим арасында бир сыра сөзләрин (кәфәр, әдәд, чүт, дәст, баш, килограм, метр, литр вә с.) артырыла билмәси. һәмкин сөзләрин нумәрәтив сөзләр өдләндирилмәси. Кәфәр сөзүнүн анчаг исән билдирән исимләрдән өзәвәл (мәсәлән, үч кәфәр оғлан, дәрд кәфәр ғыз вә с.) ишләдилмәси. Баш сөзүнүн, әсәсән, һәвән билдирән исимләрдән өзәвәл [дәрд баш кнәк, он баш чәмиш вә с.] ишләдилмәси. Әдәд, дәнә сөзләринин тәк-тәк сәјылан чәмсиз өшјанын адыны билдирән исимләрдән өзәвәл [он дәнә нар, беш әдәд китаб вә с.] ишләдилмәси. Чүт вә дәст сөзләринин гошалыг билдирмәк үчүн ишләдилмәси [беш чүт ајағтабы, бир дәст кәст-јум вә с.).

Бунлардан олава, кәз, парча, тикә, ғышыг, тон вә с. бу кими сөзләрин дә сәјлә исим арасында ишләнә билмәси.

Мӯәјјән мигдар сәјларын сонра кәлән исмин һеч вәхт чәм шәкилләси гәбул өтмәмәси (мәсәлән, 4 гәрдашлар, 7 дәфтәрләр вә с. дөмөк вә јазмағ олмаз).

Дидактик материаллар: 326, 327, 328-чи чәлышмәләр.

78-чи дәрс. Мигдар сәјларынын исим имлә һаллана билмәси.

79-чү дәрс. Мигдар сәјларынын јазылышы. Рәғәмләрлә ифада олунан мигдар сәјларындан сонра һал вә мәнзәбәјјәт шәкилләринин јазылышы.

80-чи дәрс. Кәср сәјлары. Кәср сәјларыны шакирдләрә мӯсәһибә јолу илә өјрәтмәк вә бу заман онларын рижәзијјәтдән алдығлары билкиләрә әсәсләнмағ даһа мәнзәбәјүгүндур.

81-чи дәрс. Гәјри-мӯәјјән сәјлар. Бә'зи гәјри-мӯәјјән сәјлардан сонра исмин чәм шәкилләси гәбул өдә билмәси һаллары.

82-чи дәрс. Рабитәли нитгин инкишафы. Өјрәдичи ифада.

Шәкирдләр өләметини шәкил әсәсиндә мөти төртиби. Мөти шифаһи вә јазылы шәһидә төртиб өдилмәлидир.

Шәкирдләр өзәвәлчә кәрдүкләринин план арасында тәсвир өтмәли, сонра мәтнә мүнәчәм ифада өтмәлидирләр. Мәтн кәнишләндирмәји өлә тапшырмағ олар. Иншалар охунаркән шакирдләрин өз иншаларында сәјлардан нә гәдәр вә нә дәрәчәдә истифада өт-

диклари, сөзләрүн язмышына нече әмәл әт-
дикләри оңларын нәзәрине четдырдымалы-
дыр. Буразылмыш сәһәләр тәһәкк олунмалы
вә тахмилләшдирмә әмәлијәти апарылмалы-
дыр.

83-чү дәр с. Сыра сәјләри; садә вә мү-
рәккәб сыра сәјләри.

Сыра сәјләриниң сәмитлә битән бүтүн мү-
әдән мигдәр сәјләриниң «ычмы» шәкилчиси-
ниң әртырдымасы илә әмәлә кәлмәси. Сөзүн
көкү сәитлә гуртардыгда исе сыра сәјм әмә-
лә кәтирән шәкилчиси (-ычмы) биринчи сәи-
ткәниң дүшмәси. Сыра сәјләриниң садә вә мү-
рәккәб олмасы, бүтүн мүрәккәб сәјләриниң әй-
ры язмышы; он једди, он једдинчи, отуз
аягы, отуз алтынчы вә с.

84, 85-чи дәрсләр. Сыра сәјләриниң
вәрәб вә Рома (Рум) рәгәмләри илә язмышы.
Сыра сәјләри рәгәмлә (әрәб рәгәмләри
илә) язмышыгда сәләриниң сәитлә «ычмы»
(-ычмы) әвәзлик, сон һечәсиә угуң оларәг
«ычмы» шәкилчисиңиң әртырдымасы вә һәмшә
шәкилчидән әвәзл дөфис (-) ишәрәсиниң иш-
ләдидмәси; мәсәлә, 1-чи, 6-чы, 19-чу, 14-чу
вә с.

Рома рәгәмләриндән сонра һеч бир сыра
шәкилчисиңиң ишләдидмәси вә с.

Сыра сәјләри рәгәмлә язмышыгда оңлар-
дан сонра нөгтә вә ја јарым мө'тәризә гојул-
масы вә һеч бир шәкилчисиңиң ишләдидмәси;
мәсәлә, 5, 5 вә с.

Дидактик материаллар: 338, 339, 340, 341,
342, 343-чү чалышмалар.

Сәјим чүмләдә исмиңи јерини гүтмәси. Бу
заман сәјим һалланмасы, мәнсубијәт шәкил-
чиси гәбул әтмәси, киңи вә ја иә суалларын-
дан биринчә чәвәб ола билмәси. Чүмләдә мүб-
тәдә вә тамамлыг вәзифәсиндә чыхыш әтмә-
си; мәсәлә: «Алтынчылар бешинчиләри тәб-
риңи әтдиләр», «Догуз сәккиздән бәјүкдүр»
вә с.

Дидактик материаллар: 354, 355, 356, 357,
358, 359, 361-чи чалышмалар.

86-чы дәр с. Сәјим тәһлилик. Дәрслијин
108-чи сәһифәсиндәки тәһлил схемә асасын-
да.

87-чи дәр с. Јохләмә имлә вә сәһәләр үзә-
риндә иш.

ӘВӘЗЛИК (10; 3 сәәт)

88-чи дәр с. Әвәзлик бир нитг һиссәси ки-
ми; үмуми мө'насы, синтактик ролу.

Әвәзлик һаггында бундән әвәзлик билә-
ләриниң тәкрәри. Әвәзликләриниң мүтәлиф
нитг һиссәләриниң әвәз әтмәси. Әвәзлијин
бә'зән бүтөв бир чүмләнн, әбзәси дә әвәз
едә билмәси.

89, 90-чы дәрсләр. Әвәзлијин мө'начә
нөвләри; шәхс әвәзликләри.

Әвәзликләриниң мө'начә нөвләри: 1) шәхс
әвәзликләри, 2) гәјри-мүәјјән әвәзликләр, 3)
ишәрә әвәзликләри, 4) суал әвәзликләри.

Шәхс әвәзликләриниң исмиңи јериндә ишлә-
нмәси, әдәтән киңи бә'зән дә нә суалларын-
дан биринчә чәвәб вәрмәси. Шәхс әвәзлик-
ләриниң тәк вә чәмдә олмасы. Биринчи шәхс
(мән, биз) данышан шәхси, икинчи шәхс (сәң,
сиз) динләјән шәхси, үчүнчү шәхс (о, оңлар)
һаггында данышылан шәхси билдирир. Шәхс
әвәзликләриниң исмиңи һалланә билмәси.
Биринчи вә икинчи шәхсләриниң јәһиз инсәнә
әнд олмасы вә киңи суалына чәвәб вәрмә-

си. Үчүнчү шәхсин исе һәм инсәнә (киңи),
һәм дә һәјванләра, һәттә чәнсыз ошјәләрә әнд
олмасы (нә).

Нәзәкәт әләмати оларәг нитгдә, әдәтән,
«сәң» әвәзликә «сиз» ишләдидмәси.

Дидактик материаллар: 367, 368, 369-чу ча-
лышмалар.

91-чи дәр с. Гәјри-мүәјјән әвәзликләр.

Гәјри-мүәјјән әвәзликләриниң исмиңи јериндә
ишләдидмәси вә нәмә'лум шәхси билдирмә-
си. Бу әвәзликләриниң исмиңи киңи һалланмасы
вә бә'зән мәнсубијәтә кәрә дәјишмәси. Бирн
(биринчи), киңи (киңиси), киңсә (киңи исе) иә
исә, һәм, бә'зи [бә'зиләри, бә'зиси] һәлә,
һәр нәс, һәр шәј, бирн сәзләриниңиң гәјри-мү-
әјјән әвәзликләри билдирмәси.

Бу әвәзликләриниң садә (һәм, бә'зи, һәрә,
киңи), бә'зиләриниң исе мүрәккәб (киңи исе,
иә исе, бир нәчәси, һәр бирн, һәр шәј) олмә-
си. Мүрәккәб гәјри-мүәјјән әвәзликләриниң әй-
ры язмышы. Имләни ашагыдакы шә'р асә-
синдә әпәрмәг олар.

Мән өзәри огујам,
Јашым әдымдан гәдим.
Һеч кәсин тојугуна
Өмрүмдә «киңи» дәмәдим.
Киңсәниң торпагында
Кәзүм јох; билсин әләм,
Торпагымдан бир чәрәк
Киңсәјә дә вәрмөрәм.
Мән бир гәдим мәнһијәм,
Халларым әлән-әлән;
Мусигиңи Гәрабәдүр,
Сәзләримсә Нәхчывән.

(Б. Ваһабзәдә.)

92-чи дәр с. Ишәрә әвәзликләри; о, бу
әвәзликләриниң чүмләдә мүбтәдә вә тә'јин
вәзифәсиндә ишләнмәси.

О, бу, әлә, белә, һәмни сәзләриниң ишәрә
әвәзликләрини билдирмәси; о, бу, һәмни
ишәрә әвәзликләриниң, әдәтән, сифәтиниң јер-
риндә ишләнмәси; мәсәлә, о журнал, бу
ушаг, һәмни јолдаш вә с. Елә, белә ишәрә
әвәзликләриниң исе һәм сифәтин, һәм дә
зәрфин јериндә ишләнмәси; мәсәлә, елә
[белә] әвәдә киңи истәмәз. Ишәни ола [бе-
лә] язмышам ки, һәмни рәзы гәләчәг.

Бу вә о ишәрә әвәзликләриниң бә'зән ишә-
рә билдирмәси. Әшјәни кәстәрмәк үчүн ишлә-
дидмәси. Бу мөгсәдлә ишләдидмәсидә бу вә о
ишәрә әвәзликләриниң сифәтиниң јох, исмиңи
хүсусијәтләриниң дашымасы, белә ки исмиңи
киңи чәйләнмәси, һалланмасы, исмиңи суалла-
рына чәвәб вәрмәси, чүмләдә мүбтәдә, тә-
мәмлыг вә хәбәр вәзифәсиндә ишләнмәси;
мәсәлә, «Бу мәнниң китабымдыр», «Бунларә
киңи иш тәпшырыб?» «Буну мүәллим бизә
тәпшырды», «Һәмимизын истаји будур», «Си-
зиңи дәдјиниз оған одур».

Мүбтәдә вәзифәсиндә ишләнән о, бу әвәз-
ликләриндән сонра, әдәтән, вәркүлүн ишлә-
дидмәси.

Дидактик материаллар: 374, 376, 377, 378,
379, 380, 381-чи чалышмалар.

93-чү дәр с. Рабитәли нитгин иңишәфәти;
шәкил үзрә ишә. Ишәни дәрслијин 119-чу
сәһифәсиндәки шәкил үзрә әпәрмәг мөсләһәт
көрүлүр (чалышма 382).

94-чү дәр с. Суал әвәзликләри.

Суал билдирән сәзләриниң суал әвәзликләри
әдләнмәси. Нә һәрәг нә замәни нә вәзтә һә-
чәни вә с. сәзләриниң суал әвәзликләриниң бил-

дирмәси. Суал әвәзликләриниң әвәз әтдији
ниңиң һиссәсиниңиң грамматик әләмәтләриниң дә-
шымасы.

Дидактик материаллар: 385, 386, 387-чи ча-
лышмалар.

95-чи дәр с. Јохләмә имлә.

96-чы дәр с. Әвәзлијиниң грамматик тәһлили.

Бу иш дәрслијин 12-чи сәһифәсиндәки
«Әвәзлијиниң тәһлил схемә» үзрә апарылмалы-
дыр.

97-чи дәр с. Рабитәли нитгин иңишәфәти;
әјрәдичи ифәдә. 398-чи чалышма (сәһифә 123
—124) үзрә.

98-чи дәр с. Әвәзликләрлә әнд кәчилмиш-
ләриниң тәкрәри. Дәрслиқдаки (сәһифә 122)
әвәзликләр үзрә кәчилмишләриниң тәкрәр әр-
дычыллыгы асәс тутулмалыдыр.

Дидактик материаллар: 393, 394, 395, 396,
397-чи чалышмалар.

99-чу дәр с. Јохләмә имлә.

Ф Е ' Л (20; 7 сәәт)

100-чү дәр с. Фә'л бир нитг һиссәси киңи;
үмуми мө'насы, морфоложи әләмәтләри вә
синтактик ролу.

Фә'лин асәс нитг һиссәләриндән бирн ол-
масы. һәрәкәт билдирән сәзләриниң фә'л әд-
ләнмәси. Фә'лләриниң нә әтди нә едир
нә едәчәки вә с. суалләра чәвәб олмасы.
Фә'лин дикәр нитг һиссәләриндән (исмиңи, си-
фәт, сәј, әвәзлик) кәскиңи сурәтдә фәргән-
мәси.

Бу мөгсәдлә ашагыдакы парчаны шәкирдләр
ә охумаг вә оңлары фә'лләр үзәриндә АҮ-
шүндүрмәк олар.

Фә'л.

Чох севирәм фә'лләри:
кәлдн, кетди, әлды, чалды, әнди, учалды.
Фә'л—һәрәкәт; фә'л—сурәт.

Чалыдыр, диридир.
Фә'л һәмшә дәјүшдә,
һәмшә әт белиндә.
Әз досту вәр, дүшмәни вәр дилиң дә.
Исмиңи, сифәт дәјүшләрдә
Чох замән карыхыр...
Фә'лләрсә дәјүшләрдән
һәмшә гәлиб чыхыр.
Чох севирәм икид киңи дәјүшән кәлмәни
мән, сәзү мән.

Фә'л олмәг истајирәм,
Дүзү, мән.

(Б. Ваһабзәдә.)

Фә'лләриниң замәнә вә шәхсә кәрә дәјишмә-
си, тәсдигдә вә иңкәрдә ишләнмәси, тә'сирли
вә тә'сирсиз олмасы. Фә'лләриниң чүмләдә бир
гајдә оларәг хәбәр вәзифәсиндә ишләнмәси.

Дидактик материаллар: 399, 400, 401, 402,
403, 404-чү чалышмалар.

101-чи дәр с. Фә'лин мөсдәр формасы.
Мөсдәриниң исмиңи киңи һалланмасы вә мәнсу-
бијәтә кәрә дәјишә билмәси.

Фә'лләрә «маг» шәкилчисиңиң әртырдымасы
илә мөсдәриниң әмәлә кәлмәси. Мөсдәриниң исмиңи
киңи һалланмасы вә мәнсубијәт шәкилчиси
гәбул әтмәси. Исмиңи хүсусијәтләриниң гәбул
әтдији үчүн чүмләдә мүбтәдә, тәмәмлыг, хә-
бәр вәзифәсиндә чыхыш әтмәси. Синтактик
тәһлил замәни мөсдәр вә онуңла бағлы олан
сәзләриниң бирлиқидә бир чүмлә үзәү киңи тәһ-
лил олунмасы.

Дидактик материаллар: 405, 406, 407-чи ча-
лышмалар; «Азәрбајҗән дилиңдән дидактик
материаллар» (V сәһифә).

102, 103-чү дәрсләр. Рабитәли нитгин
иңишәфәти; јохләмә-ифәдә.

104-чү дәр с. Фә'лин замәнләрә кәрә дә-
јишмәси.

105, 106-чы дәрсләр. Рабитәли нитгин
иңишәфәти. Әјрәдичи ишә.

Дәрси шәкирдләрини шифәһи вә јазылы
нитгләриниң иңишәфәтиә һәср әтмәк нәзәрдә
тутулмалыдыр. Икинчи сәәтдә ишә үзәриндә
мәзмүн вә фә'лләриниң истифәдә бәхымындән
тәһлил ишләри апарылмалыдыр.

107-чи дәр с. Руб әркиндә кәчилмишләрини
тәкрәри, мөһкәмләндирилмәси, үмумиләшди-
рилмәси вә системо салынмасы.

IV РҮБ

IV РҮБ ҮЧҮН 30 ДӘРС ПЛАНЛАШДЫРЫЛМЫШДЫР

(8 һәфтә) (24; 6)

108-чи дәр с. Фә'лләриниң әмәләкәлмә вә-
сигәләри; фә'лләриниң әмәлә кәлмәси; исмиңдән
дүзәлән фә'лләр. Сифәтләрдән дүзәлән фә'-
лләр.

109, 110-чү дәрсләр. Фә'лләрдән дүзә-
лән фә'лләр.

111-чи дәр с. Дүзәлтмә фә'лләрә әнд сөз
јәрәдичилыгына кәрә тәһлил.

112-чи дәр с. Мүрәккәб фә'лләриниң әмәлә
кәлмәси. Дөфислә јазылан мүрәккәб фә'лләр.

113, 114-чү дәрсләр. Икинчи дәрси им-
ләдә бурахылан сәһәләриниң тәһлиһи үзәриндә
ишә сәрф әтмәк мөсләһәт көрүлүр.

115, 116-чы дәрсләр. Лүгәт үзрә имлә. Тә'-
сирли вә тә'сирсиз фә'лләр.

Бу һагдә мөһкәм әнләјишләр јаратмаг үчүн
фә'лләри ја сөз бирләшмәсиндә, ја дә чүм-
ләдә тәһлил әтмәк ләзымдыр. Мә'лумдур ки,
тә'сирли вә ја тә'сирсиз фә'ли идарә әтдији
објектә мүнәсибәтдә котурмак даһа дүзкүн
вә мөгсәдәмүәфигдир. һәмниң нүмунәләр
үзәриндә мүәфиг тәһлил апарылдыгдан сон-
ра нәтичә чыхарылмалыдыр ки, өзүндән әв-
әзлик сәзүн тә'сирли һәлдә олмасыны тәләб
әдән, дәмәк, нәји вә нә суалына чәвәб
олән фә'лләр тә'сирли, өзүндән әвәзлик сә-
зүн дикәр һаллардә олмасыны тәләб әдән
фә'лләр исе тә'сирсиз фә'лләр әдләнәр. Бун-
дан сонра мүәллим шәкирдләрә күлүр, чим-
ди, үчур, баһыр, охујур, чалыр, шумлајыр,
сәсләнир, ачылыр вә с. фә'лләр вәриб, оңла-
ры ашагыдакы киңи группашдырмагы тәпшы-
рә биләр.

Нәзәрә алынмалыдыр ки, јени програмын
тәләбине кәрә бу мөвзә шәкирдләрә практик
оларәг әјрәдилмәлидир. Бу мөгсәдлә тә'сирли
вә тә'сирсиз фә'лләрә әнд чалышмаларын
апарылмасында грамматик тәһлилә үстүнлүк
вәрмәк ләзымдыр.

117, 118-чи дәрсләр. Фә'лдән дүзәлән
фә'лләриниң нөвләри.

Фә'лин нөвләри һаггында үмуми мө'луматы
кәңәлә мисәлләрлә шәри әтмәк ләзымдыр.
Шәкирдләрә мушәһидә материаллары асә-
синдә изәһ әтмәк ләзымдыр ки, фә'лләр баш-
лајып һиссәләринә әртырыларәг дүзәлтмә
фә'лләр әмәлә кәтирдийи киңи, фә'л кәклә-
ринә әртырыларәг јени мө'налы сәзләр әмәлә
кәтирир. Бу замән јәрәнән јони мө'налы фә'-

ләр иши ичра еданин фазл ва ја гәјри-фәлл олдуғуну, онун өз үзәринда ичра едилдијини, субъектләрни ејни һүгүғлу ва ја асылы олдуғуну ифадә едә билдији үчүн мә'нача ади, мәчһул, гајыдыш, гаршылығлы мүшгөрәк ва ичбар нөвләра ајрылып.

Һәмин фә'лләр һәрәкатлә ашја арасындакы мүхтәлиф мүнәсибәтләри ифадә етдијинә корә дикор дүзәлтмә фә'лләрдән фәргләнир ва беләликлә, нөв категоријасыны әмәлә кәтир.

Дәрсликдәки 430 ва 431 нөмрәли чалышмалардан мүшәһидә материалы кими, 432 нөмрәли чалышмалардан исә тәржибинә корә тәһлил материалы кими истифадә едилмәси мәсләһәтдир.

119, 120-чи дәрсләр. Рабитәли нитгин инкишафы. Әјрәдичи инша.

433-чү чалышма асасында шәклә бахыб «Е'мәләтханадан» мөвзусундә кичик инша јаздырылмалыдыр. Биринчи саатда иншанын шифәһи шәкндә гурулмасы үзрә иш апарылмалыдыр. Һәмин мөвзуда иншаны ево јазылы инша кими талшырмағ олар. Икинчи дәрси исә инша үзәриндә мөзмун ва дил бахымындан тәһлилә һәср әтмәк төвсијә олунур.

121-чи дәрс. Ади ва мәчһул фә'лләр.

Јахшы олар ки, дәрсин әввәлиндә шәкирдләр 434-чү чалышма үзәриндә ишләдилсин. Сонра исә 435 ва 436-чы чалышмалардан истифадә јолу илә ади ва мәчһул фә'лләрин хүсусијјәтләри барәдә шәкирдләрдә мөһкәм билдик ва практик бачарығлар формалашдырылмалыдыр.

112, 123-чү дәрсләр. Гајыдыш фә'лләр.

Ону мәчһул фә'лләрдә мүғәјсә әтмәк ләзымдыр. Шәкирдләра исәһ олунмалыдыр ки, гајыдыш фә'лләрдә иш һеч дә автоматик ичра олунмур. Мәсәлән, «Күл ачылды» чүмпосиндон елә нәтича чыхармағ олмәз ки, куја күлүн ачылмасы кәнар тә'сир олмәдан баш верир. Әксинә, шәрәитин (һавә, күнәш, су ва с.) тә'сирин нәтичасиндә күл ачылып. Амма

гапынын ачылмасы илә күлүн ачылмасыны әјнләшдирә билмәрик. Гапы ачылды чүмпосинин ифадә етдији мә'наны башга чүр дә верә биләрик: «Гапыны ачдым», «Гапыны күлөк ачды» ва с. «Күлү ачдым», «Күлү кимсә ачды» исә дәғиг һесаб олуна билмәз.

Елә гајыдыш фә'лләри вар ки, онлар формәлә мәчһул фә'лләрә охшамыр. Мәсәлән, кәјинмәк, јујунмағ, сојунмағ типли фә'лләр буна мисал ола биләр. Бир сыра фә'лләр исә мәчһул ва гајыдыш нөвләрдә мүхтәлиф шәкилчи гәбул едир. Мәсәлән, кормәк фә'ли мәчһул нөвдә бир (иш корүлдү), гајыдыш нөвдә исә башга шәкилчи (Илһам корүндү) гәбул едир. Бир сөзлә, бу ики нөвүн хүсусијјәти олодир ки, мүәллимә проблем ситуасијјәлар јаратмаға кәниш имкан вермиш олур.

124-чү дәрс. Ичбар нөв.

Шәкирдләр дәрк әтмәлидирләр ки, бурада иш корән һәмишә башга шәхс олур, санки ону иш кормәјә мәчбур едирләр (ичбар ва мәчбур сөзләри ејни кондан әмәлә кәлмишдир).

Ичбар фә'лләрин тәдрисиндә мүғәјсәјә, олачә дә проблем ситуасијјә јарәдылмасына хәјли јөр вермәк ләзымдыр.

125-чи дәрс. Фә'лин мә'нача нөвләринә аид чалышмалар.

126-чы дәрс. Әјрәдичи имлә.

Имланы 444-чү чалышма мәтни асасында апармағ олар.

127-чи дәрс. Рабитәли нитгин инкишафы. Ифадә јазы.

Дәрсликдәки 442-чи чалышма асасында апармағ олар.

128, 129-чү дәрсләр. Фә'лә аид кечилмишләрин тәкрары.

130, 131-чи дәрсләр. Нитг һиссәләринә аид грамматик тәһлил.

132-чи дәрс. Тәләффүз вәрдишләринин мөһкәмләндирилмәсинә аид чалышмалар.

133, 134-чү дәрсләр. Мүәллимин ихтијарына верилән әһтијат саатлары.

Баш редактор: **ӘЛИЈЕВА З. Ч.**

Редаксија һәјәти: **ӘФӘНДИЗАДӘ Ә.** (редактор), **АБДУЛЛАЈЕВ Ә., АБДУЛЛАЈЕВ Р., ГАРӘБӘЈОВА С., ГУРБАНОВ А., ГУРБАНОВ В., ӘЛИЈЕВ О., ӘНМӨДОВ Ч., ӘНМӨДОВА А., МИКАЈЫЛОВ Ш., РӘНИМОВА Ә., ТӘҺМАСИБ А.**

Техники редактор ва корректор: **Сәријјә Нәврүз гызы.**

Јығылмаға верилмиш: 5.07.88. Чапа имзәләнмиш 26.09.88. Кағыз форматы: 70×108^{1/16}—2,25 кағыз вәрәғи. Кағыз: тип. № 2. Шрифт дәсти: корпус. Јүксәк чап үсулу. 4,5 физики чап вәрәғи. 6,1 шәрти чап вәрәғи. 6,0 үчот ношр вәрәғи. Сифариш 5400. Тираж 14140.

Редаксијанын үнваны: Бәкы шәһәри, Низами күчәси, 58.

Телефонлар: баш редактор: 93-82-97; баш редактор мүәвини: 93-55-82; ихтисас редакторлары: 93-82-97, 93-33-44; шә'бә редактору: 93-13-45; корректор: 32-37-33; мүһәсибәти: 93-13-45.